Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болган Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 14 суббота № 87 (14287)

1925 чылда үндезилеттингеи Өртээ 3 хеп.

Наадымга уткуштур

ЁЗУЛУГ МАСТЕРЛЕР

Мал ооллаашкыны ам адакталып турар. Ынчангаш чамдык түңнелдерни үндүрер, бедик көргүзүглерлиг малчыннарның дуржулгазыбиле таныжар, ажыл-ижин чонга таныштырар үе келген деп бодаар мен. Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырында Данзычы Соянович биле Серемаа Дашович Содунамнарны ажылының ёзулуг-ла мастера дээр болзувусса, черле чаштырыг болбас.

Данзычы биле Серемаа өг-бүле тутканындан бээр мал ажылы кылып келгеннер. Баштай-ла 1976 чылда кыс хунан хураганнар хүлээп алган. Бир чыл болганда доненнеп төрээн 100 хоюнга онааштыр 70 хураганны, а ооң дараазында чылында 105-ти алган. Оон бээр-ле Содунамнар доктаамал бедик көргүзүглерлиг ажылдап келген. Чамдык чылдарда 120-123 хураганны 100 хойдан ап тургулаан. Күрүнеге дүк дужаарының планын доктаамал күүседип келген.

Бо кыштаглаашкын Данзычы Соянович биле Серемаа Дашовнага база эки болган. Олар эрткен чылын төрүүр 100 хойдан 107 хураганны ап, районга бир дугаар черде болган, а бо чылын олар хоюнун төрүүрү доозулбаанда-ла үүс хойдан 100 хураганны апканнар. Бо аразында Содунамнар ниитизибиле төрээн совхозунга 400 хире хураганны өстүрүп берген.

1989 чылдың түңнели-биле «Барлыктың» бо хойжулары Россия Федерациязының малчыннарының социалистиг чарыжынга киришкеш база тиилекчилериң бирээзи болуп, РСФСР-ниң Агрөүлетпүркүркомунуң, РСФСР-ниң агрөүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң Хүндулел диплому болган акша-биле шаңнаткан.

Күш-ажыл кижини каастаар. Доктаамал бедик көргүзүглери дээш Серемаа Дашовна Содунамга 1982 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны хүндүлүг атты тывыскан, а 1986 чылда Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаңнаан, чаңгыс чер-чурттуглары ону Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң алдыгы чыыжының депутадынга соңгаан. Ийи чыл буруңгаар СЭКП Тыва обкомунуң болгаш МАР-ниң Убса-Нур аймак комитединиң шиитпири-биле аймактың малчыннарының аразынга чарышты организастаан. Ооң тиилекчилеринге МАР-ның Улуг хуралының депутады, Моолдуң күш-ажылының ийи дакпыр рекордчузу, Убса-Нур аймактың Дзун-Хангай сумузунуң «Давшилт» каттыжыышкынының малчыны Дэмбэрэл Цеденбалжир биле Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң депутады турган, «Барлык» совхозтуң хойжузу Серемаа Дашовна Содунамның адын эдилээн шаңналдарны тургускан турган. Ол шаңналдарның баштайгы эдилекчилери МАР-ның Убса-Нур аймаанның Өлгүй сумузунуң «Тайбың» күш-ажыл каттыжыышкынның малчыны Дэлэг Насат, бистиң республикадан Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң малчыны, СЭКП-ниң XIX партконференциязының делегады Татьяна Баавыл болгаш бистиң райондан С. Д. Содунам боду болган. Серемаа Дашовнага ол бедик шаңналды тыпсыры-биле Убса-Нур аймактың профэвилелдер чөвүлелиниң секретары Зоотов Баатар, аймактың көдээ ажыл-агый каттыжышкынының даргазының оралакчызы Гендегийн Норов, ол аймактың малчыны Дэмбэрэл Цеденбалжир олар Содунамнарга аалдап чораан. А ооң бичии мурнунда моол өңнүктеринге чораанын Серемаа Дашовна чылыы-биле сактып орар.

Малчын өгнүң әр ээзи Данзычы Соянович Содунамга эрткен чылын Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол күзүн Д. С. Содунам совхозтуң бергени халас путёвказы-биле Болгарияга барып дыштанып, Кара далай кыдыында курорт хоорайларны көргеш келген.

Чоокта чаа бис Содунамнарның ажыл, амыдыралыбиле таныжып, ооң кыштаанга четкеш келген бис.

—Эрткен чылдың эгезинде аренда керээзи-биле ажылдап кириптивис. Ам совхозбиле тускай керээлиг ажылдап тур бис. Чыл түңнелибиле чаңгыс кижиниң адынга 2,5 муң рубль алдывыс. Ону бис совхозка киирген орулгавыс-биле чарылгавыстың түңүнге дүүшпейн турар деп бодаар бис. Ынчангаш совхозтуң экономизи болгаш улуг бухгалтери малчыннарның санажылгазының талазы-биле тайылбыр кылыр болза эки. Чыл санында аныяк малчыннарны улуг бергедээшкин-биле тып ап турар бис. Төлевирни шын тургуспас чүве болза, малчын кижиниң ажылынга сонуургалы улгатпас, ажыл экиживес дээрзин утпас ужурлуг бис—деп, Данзычы Соянович чөптүг дүвүрелин илередип олурду.

Эрткен чайын Содунамнар боттарының күжү-биле 20 тонна ажыг эки шынарлыг сигенни кезип алган. Олар ооң өртээн-даа совхозтан албаннар. Чүге дээрге аренда керээзи-биле ажылдап турар малчын кижи хөй чарыгдал үндүрбес болза-ла, бодунуң ажылдап алыры хөй болур. Ынчангаш бо малчыннар совхозундан сула, сиген, далган, дус, комбикорм, суг дээн ышкаш чүгле эргежок чүгула чүвелерни алырын бодап турарлар.

Содунамнар ёзулуг малчын салгалдыг. Оглу Орлан, кени Светлана олар дузалакчы кадарчы база сакманчы хүлээлгезин эки күүседип турарлар.

— Бо чайын малчыннар Наадымын эрттирерин шиитпирлээни кончуг эки-дир. Наадым мурнунуң социалистиг чарыжынга киржи эгеледивис. Наадымга иелээ киржир, ону көөр, дыштаныр күзелдиг бис — деп, Данзычы Соянович чугаалап орду. Аңаа канчап чөпшээрешпес боор.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Кызыл районда «Шамбалыг» совхозтуң ажыл-ишчилери СЭКП-ниң XXVIII съездизинге турааскаатган социалистиг чарышка идепкейлиг киржип турарлар. Хову ажылдакчылары тарылгага ажыглаар бүгү техниканы септеп дооскан. Тараажылар шөлдерже чемишчидилгелерин дажыглап, шык базырыышкынынче киргеннер.

Чылдың эң-не берге ажылы—кыштаглаашкынны эки түңнелдерлиг ажып эртип турар. Шамбалыгның сүт-бараан фермазының коллективи демниг, кызымак ажылдааш, бо чылдың бирги кварталында күрүнеге сүт садарының планын ажыр боттандырган.

Ол фермада ийи чыл бурунгаар Красноярскиден садып алган уксаалыг хунажыннар төрүп, өлбек сүттү берип турар. Ферманың төрүвес малын күрүне планын күүседиринге киириштирип турарындан ажыл-агый бирги кварталда эът садарының планын база ажыр күүседкен.

ЧУРУКТАРДА: Шамбалыгда сүт-бараан фермазының мурнакчы ажылчыннары Светлана Хертек, Иван Дендикпаа.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КЕЛГЕНИ

ССРЭ-ниң Президентизиниң чалааның өзугаар Польша Республиканың Президентизи Войцех Ярузельский албанның аян-чоруун кылып Москвада апрель 12-де чедип келген.

Внуково аэродромунга В. Ярузельскийни ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң Даргазы А. И. Лукьянов, албанның өске-даа кижилери уткаан.

Аэропорттан мотоциклчилерге үдеткен автомашиналар Кремльче углаткан.

* * *

Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга В. Ярузельскийге болгаш ооң кадайынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев кадайыбиле кады байыр чедиргеи.

* * *

Ол-ла хүнүн эртенинде Киевке В. Ярузельскийниң Украин ССР-ниң удуртулгазы-биле ужуражыышкыны болган.

(СЭТА).

КОМСОМОЛ КАНДЫГ БОЛУР УЖУРЛУГУЛ

Комсомолдуң XXI съездизи ажылын үргүлчүлеп турар. Съездиниң ийги хүнүнде — апрель 12-де санал-онал солчулгазы аажок чидиг болган. Аныяктар шимчээшкининде ниитилел медерели амыы үеде кандыг бооп турарын делегаттарның ол хүн съездиге берген саналдарындан тодаргай илерээн. Саналдарның ол үшин аныяктар организациязы политиктиг туружунуң болгаш организастыг структуразының талазы-биле кандыг янзылыг болурул деп айтырыгга хамааржып турган.

Комсомолдун мурнундан соңгуттурган ССРЭ-ниң улус депутаттарының бөлүүнүн ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту А. Шаронов кылган. Ол парламентичи ёзу-биле комсомол болгаш ооң парламент корпузунуң аразында харылзааларның кандыг бооп турарын кончут чиге болгаш дорт чугаалаан. Комсомол Төп Комитеди бодунуң депутат фракциязының ажыл-чорудулгазының программазын тургузуп шыдаваан. Ниитилел-политиктиг айтырыгларның чаңгызынгадаа хамаарыштыр ол бодунуң туружун илеретпээн. Төп Комитет толаргай турушту зэлеп, тодаргай сорулгаларны салыр болза ооң парламентиде депутаттар бөлүү чедимчелиг ажылдап болур.

Междуреченск хооркомунуң бирги секретары В. Чирков бодунуң саналынга 30 миллион комсомолчунуң шуптузунуң сеткил-хөөнүн хандырыптар шиитпир кажаңда хүлээп алдының болдунмас. Ынчангаш кандыг-бир айтырыг талазы-биле эвээш сайныг бооп артып каап турар кижилериң-даа саналоналын барымдаалап көөр херек. Оларның бот-тускайлаң кылдыр үнүп чоруй баарын-даа хүлээп көөрү чугула деп, ол саналдаан. Чижээ, «Сургут альтернативазы», Россияның демократтыг социалистиг ассоциациязы дээн чергелиг шимчээшкиннер шуут тургустуна берген. Оларның бот-тускайлаң эргезин хүлээп көөр херек деп, ол медеглээн.

Белоруссияның комсомолунуң ТК-ның бирги секретары В. Кудлаштың саналы үстүнде саналга шуут удурланышкак болган. Бир эвес комсомолдуң чаңгыс эвин быжыглавас болза, ол буступ дүжер деп чугаалаан. Казахстанның комсомол ТК-зының бирги секретары И. Тасмагамбетов комсомолчуларның политиктиг үзел-бодалы чаңгыс аай болур ужурлуг, ынчаарга организастыг структуралар янзы-бүрү бооп болур деп саналдаан.

Бо үш саналдан безин адырга, аныяктар шуулганында кайы хире чидиг дискуссияның бооп турары тодаргай.

Съездиниң ажылында Е. К. Лигачев, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Г. И. Усманов киржип турар.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ ХООРАЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның Кызыл хоорай XXVIII конференциязы дүүн республиканың хөгжүм-шин театрында ажыттынган. Ооң делегаттары найысылалдың бүгү партия эге организацияларын төлээлээн, республиканың партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнарының, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары, найысылалда үлүс ажыл-агыйының бүгү адыларының бүдүрүлгелериниң, организацияларының мурнакчылары, специалистери, партияның, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, шериг албанныглар болуп турар. Хоорайның отчёт-соңгулдалыг партия конференциязында чалаткан партия активи база олуржуп турар.

СЭКП хооркомунуң ажылының отчёдунуң, партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдериниң болгаш эде тургустунуушкунну ханыладыр талазы-биле хоорайның партия организациязының сорулгаларының дугайында илеткелди СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары Б. П. Свинцов кылган.

Хоорайның партия организациязының ревизия комиссиязының отчёт илеткелин ооң даргазы Т. В. Виноградова кылган.

Илеткелдер талазы-биле машина заводунуң ажылчыны Г. В. Беспалова, ажаалга банкызының эргелелинде партия эге организациязының секретары З. Н. Степанова, тудуг банкызында партия эге организациязындан делегат П. В. Кирдеев, хооркүүскомнуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш, шериг албанныг Е. Я. Баринов, Тываның эртем-шинчилел институдунуң директору Ю. Л. Аранчын, № 3 бажын эргелелинің чанында партия эге организациязының секретары И. Т. Комбу, ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдызының директорунуң оралакчызы, партия эге организациязының секретары К. С. Күжүгет, пединститутта партия эге организациязындан делегат В. А. Петренко, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкында партия эге организация секретары Г. А. Смирнов, хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы В. А. Подругин болгаш өскелер-даа санал бергеннер.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан.

Конференция бөгүн ажылын уламчылаар.

Апрель–21 Коммунистиг субботник

БЕЛЕТКЕЛ ЭГЕЛЕЭН

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң ажыл-ишчилери коммунистиг субботникче үнериниң планнаашкынын чоруткан. Совхозтуң дирекциязы, парткому болгаш хөй-ниити организациялары субботник штавын он кижи составтыг тургускан.

Хойжу бригадаларның малчыннары боттарының кыштагларынга кажаалар көржеңин коптарар болгаш ону оттулары-биле белеткеп чыыр. Ында чуртталга бажыңнарын болгаш чунар-бажыңнарны чугайлаар. Кажааларны септеп, арыглаар.

Оттук-Даш сүт-бараан фермазының ажылчыннары кажаалар даштында бокту аштап, ырады төгер. Херимнерни септеп, чугайлаар. Саанчылар болгаш кадарчылар кылыр ажылын амдыгаштан белеткей берген.

Баян-Кол суурда кудумчуларның чаагайжыдылгазын чорудар. Аңаа пенсионерлер болгаш школачылар база киржир. Чамдык кижилер өшкү кыргылдазынга ажылдаар. Хову ишчилери Кара-Булуң бригадазының суттаттыг черлериниң бугазын аштаар.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.

ЧЕМИШЧИДИЛГЕ СӨӨРТҮЛГЕЗИ

Тарылга шөлдеринге органиктиг чемишчидилгени төп, хөрзүнүү ооң-биле чемишчидери көдээ ажыл-агый культураларының бедик дүжүдүн өстүрүп алырынга ажыктыг.

Моон мурнунда чылдарда «Барлык» совхоз тарылга шөлүнге комплекстиг агрохимиктиг ажылдарны кылып чоруткан. Амгы үеде ажыл-агыйның кукуруза өстүрер звеноту шөлдерже органиктиг чемишчидилге сөөртүүн эгелей берген. Бо ажылда төп болгаш Аксы-Барлык салбырларының дугуйлуг 10 ажыг тракторлары хаара туттунган. Бо хүннерге чедир 500 ажыг тонна өдекти шөлдерде тарады дужурген. Ында трактористер Чүдек-оол Сарыглар, Михаил Хертек, Анатолий Хомушку, Владимир Хертек, Дайынчы Дугуй-Лама кызымак ажылдап, олардың техниказы туруушкун чок ажылдап турар.

Кукуруза тарып, өстүрер звенога тускай шөлду, көдээ ажыл-агый техниказын быжыглаан, тус-тус планныг даалгаларны берген, социалистиг чарыштың негелделерин ажылдап кылган.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

ЧОНГА АЖЫК-ЧАРЛЫГ БОЛУР

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыл чок чорук комитединиң ээлчеглиг коллегия хуралы ук албан черинин хоочуннарының, массалыг информация чепсектериниң болгаш өске-даа ажылдакчыларның киржилгези-биле болган. Аңаа «Тыва АССР-ниң КАК-тың ажылчы чон-биле харылзаазын улам ынай экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

.— Бистин чуртувуста чоруп турар эде тургустунуушкун ажык-чарлыг чорукту улам бадыткап, чондан хаарлыг, чажыт дээн черлерни чоорту кызырып, бүгү үүлдү чонга чарлап дыннадыр, ооң сүмезин алыр хемчеглерни боттандырарын негеп турар — деп, комитеттиң даргазы В. Н. Федосеев демдеглээн.— Ынчангаш бөгүнгү хуралга бир-ле дугаар мындыг калбак активти чалап алганыыс бо. Бистин моон соңгаар ажыл-ниживиске аргасүмени кадарын хоочуннардан, келген журналистерден дилээрдип бис.

Хуралга кыска дыннадыгны комитеттиң килдис эргелекчизи И. Т. Белоконь кылган. Республика комитединиң болгаш районнарда органнарның ажылдакчылары ажылчы чон-биле дорт, ажыктыг харылзаа тударының чаа-чаа аргаларын дилеп тып турар деп, ол демдеглээн. Бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының удуртукчулары, кежигүннери-биле харылзааны экижидип турарының түңнелинде чамдык айыылдыг үүлгедиишкиннерни илередип турар апарган.

Чоокта чаа комитеттиң ажылдакчылары бистин республикадан ССРЭ-ниң бөлүк улус депутаттары-биле ужурашкан дээрзин оратор демдеглээн. Олар контрразведка ажыл-чорудулгазы-биле чергелештир эде тургустунуушкунну, совет күрүне тургузуун камгалаарынга, республикада корум-чурум үрээшкиннери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейин күштелдиреринн сүмелээннер. Ол чугаа үезинде комитеттиң ажылдакчыларының депутаттар-биле кошкак харылзаазы, өске талада депутаттарның комитетче база көрүнмейн келгени илерээн. Моон соңгаар эде тургустунуушкун херээнге бир денге киржири чугула.

Сөөлгү чылдарда чекистер чон-биле харылзааны идепкейжиткен. КАК органнарының ажылдакчылары чүгле эрткен чылын безин 130 лекцияны, беседаны кылган, радиотелевидение дамчыштыр 14 удаа чүве чугаалааны, солунларга 53 үүлдерни парлаткан. Ук үүлдерге күрүнениң айыл чок чоруун камгалаары-биле, 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чок репрессияга таварышкан кижилерни агартыры-биле, националдар аразының харылзааларын быжыглаары-биле холбашкан чугааларны кылган.

Күрүнениң айыл чок чорук комитединиң ажылдакчыларының мурнунда улуг сорулгалар тургустунуп турар. Хамыктың мурнунда ооң кол хүлээлгези — күрүненнің айыл чок чоруун улам быжыглаары. Ону божаңнадыр дээн ораладажыышкыннар ам-даа бар болуп артышаан. Аңаа удур демиселге эде тургустунуушкун, чаа бодал негеттиниң турар, ол чорук комитеттиң ажылдакчыларындан улуг күштү, билдилиг болурун негеп турар.

Бистин республикада чаа тургустунган «Мемориал» ниитилел-биле болгаш Тыванын демократтыг интернационалчы шимчээшкини-биле харылзаалыг ажылдаар, буруу чок черге шиттиргеннерни агартыр. республикага эде тургустунуушкунну дүргедедир талазы-биле дешилгелиг ажылдарны кады кылыр ужурлуг бис дээрзин ол демдеглээн.

Комитетте килдис начальниги Н. С. Марков күрүне кызыгаарын хажыдар чорук-биле холбашкан кем-херек үүлгедиишкиннинге доктааган. Бистиң республиканың элээн хөй хамаатылары Моол Арат Республикаже кызыгаарны чепшээрел чокка эртип, ооң малмагаан оорлан, хоойлу-дурумге таарышпас садыг кылып турар, ындыгларны кызыгааржыдар болгаш чекистер илередип тып, хоойлу-дурум органнарынга дамчыдып берип турар. Ындыг үүлгедиишкиннер дээш шиитпиргеннер эвээш эвес, ам-даа истелгеде кижилер бар.

Бистин республикада чаа тургустунган «Мемориал» ниитилел-биле болгаш Тыванын демократтыг интернационалчы шимчээшкини-биле харылзаалыг ажылдаар, буруу чок черге шиттиргеннерни агартыр. республикага эде тургустунуушкунну дүргедедир талазы-биле дешилгелиг ажылдарны кады кылыр ужурлуг бис дээрзин ол демдеглээн.

Комитетте килдис начальниги Н. С. Марков күрүне кызыгаарын хажыдар чорук-биле холбашкан кем-херек үүлгедиишкиннинге доктааган. Бистиң республиканың элээн хөй хамаатылары Моол Арат Республикаже кызыгаарны чепшээрел чокка эртип, ооң малмагаан оорлан, хоойлу-дурумге таарышпас садыг кылып турар, ындыгларны кызыгааржыдар болгаш чекистер илередип тып, хоойлу-дурум органнарынга дамчыдып берип турар. Ындыг үүлгедиишкиннер дээш шиитпиргеннер эвээш эвес, ам-даа истелгеде кижилер бар.

Күрүне кызыгаары кажаңда ыдыктыг, ону хажыдарын кымга-даа чепшээревес. Ынчангаш бо талазы-биле комитеттин-даа массалыг информация чепсектериниң кады ажылдажылгазынга хамаарыштыр боттарының саналдарын тус-тус киргеннер. Чекистер дугайында очерктерни, чурумалдарны бижип, КАК дээрге чүгле чонга баргаш болуп турар, ооның эрге-ажының камгалаар албан чери-дир дээрзин чедиглиг тайылбырлаары амыы үениң негелдери деп, комитеттиң даргазы В. Н. Федосеев хуралды түңнеп тура база катап демдеглээн.

(Бистин корр.).

ХҮҮ АЙТЫРЫГ: БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң 5-ки пленумунуң ийги хуралы болуп эрткен. Районнуң бот-орулга-чарылгаже шилчиирниң байдалында экономиктиг харылзааларны сайзырангайжыдарының талазы-биле районнуң партия организациязының соорулгаларының дугайында илеткелди СЭКП райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин кылган.

Район чыл тончузунге чедип белеткел ажылдарын дооскаш ажыл-агый чоруда рының чаа аргазынче чоорту кирбишаан, келир чылдан эгелеп бүрүнү-биле бот-орулга-чарылгаже шилчиир деп турар. Аңаа хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын «Найырал» совхозтуң директору Кызыл-оол Дурбулек, культура килдизинин эргелекчизи Виктор Дөңгүр-оол. «Ак-Тал» совхозтуң директору Начын-оол Балчый-оол, район Совединин президиумунуң даргазы Дандар-оол Ооржак болгаш өскелер-даа берген. Илеткелге хамаарыштыр доктаалды хүлээп алган.

Районнуң 31-ги партия конференциязын бо чылдың май 5-те чыылдырар дугайын коммунистер дугурушган.

Пленумнуң ажылынга СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин киришкен болгаш районнуң бот-орулга-чарылгаже шилчилгезин деткип, делгеренгей чүве чугаалаан.

Кодур-оол ОЮН.

СЕКРЕТАРЬЛАР ХУРАЛЫ

Вильнюс, апрель 12. (СЭТА). Литваның Компартиязының түр Төп Комитеди (СЭКП Платформазында) партияның хоорайлар болгаш районнар комитеттериниң секретарьларының хуралын эрттирген.

Аңаа ЛКП-ниң (СЭКП-ниң Платформазында) XXI съездизин эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан. Съездини бо чылдың апрель 21-де эрттирер деп планнаан. Съездини үш үе-чадалап эрттирер деп дугуржулга кылдынган. Баштайгы хүнде Литвада байдал болгаш ооң тургустунуп кээп турар сорулгалар дугайында политиктиг илеткелди дыннаан, партияның удуртур органнарын соңгуур. Ооң соонда съезд бир ай хире үе эртерге ажылын уламчылаар болгаш партияның XXVIII съездизинге Платформаның, чаа Уставтың төлевилелдерин чугаалажып көөр болгаш съездиге делегаттар соңгуур. СЭКП-ниң XXVIII съездизи ажылын доозарга, моон соңгааргы ажылдың программазын чугаалажып көөру-биле съезд ажылын доозар.

Республиканың хамааты комитеттериниң төлээлекчилериниң съездизин апрель 28-те эрттирер деп шиитпир хүлээп алдынган.

* * *

Ол-ла хүн Вильнюска Дээди Совет бажыңының чанында студентилериниң, техникумнар болгаш школалар өөреникчилериниң массалыг митингизи бооп эрткен. Ооң киржикчилери Литваның Дээди Соведининиң хамаарыышпас республика тургузар дугайында шиитпирин деткээн болгаш ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевна тургустунуп келген айтырыгларны тайбың, демократтыг арга-биле шиитпирлээриниң талазы-биле дилээн кыйгырыгны хүлээп алган.

РСФСР: Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидаттар

Кара-оол Андреевич МАСПЫК-ООЛ

Кара-оол Андреевич Маспык-оол 1936 чылдың апрель 29-та Бин-Хем районнуң Хадын суурга бөдүүн араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Дээди эртемниг. 1953-1956 чылдарда Новосибирскиниң кооператив техникумунга, 1958-1963 чылда Кызылдың педагогика институдунга бот-өөредилгебиле өренип турган. Партилың Новосибирскиде дээди школазынга өренген.

Күш-ажылчы чорудулгазын ол 1956 чылда башкы бооп эгелээн. 1956-1961 чылдарда Бин-Хем районнуң Тарлаг чеди чыл школазынга башкылап турган, 1961-1965 чылдарда ол-ла районнуң Сушь сес чыл школазының өөредилге эргелекчизи. Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп № 2 ортумак школазының директорунга 1965-1966 чылдарда ажылдаан. Ооң соонда 1966-1967 чылдарда БАЛКЭ Каа-Хем райкомунуң бирги секретарынга, 1967-1968 чылдарда СЭКП Каа-Хем райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизинин эргелекчизинге ажылдап турган. 1968-1970 чылдарда СЭКП Таңды райкомунуң иинги секретары, 1970-1973 чылдарда — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүсөкомунун даргазы. Партияның Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга 1973-1983 чылдарда ажылдаан.

1983-1987 чылдарда ол — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, 1987 чылдан бээр республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы.

1959 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. СЭКП Тыва өбкомунуң кежигүнү. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үш-алдыгы чыыштарының депутады. Ленинчи юбилей медальдыг. 1971 чылда «Хүндүлелдиг Демдээ» орден-биле шаңнаткан. Өг-бүлелиг, үш уруглуг.

* * *

РСФСР-ниң улус депутадынга мээң кандидатурамны идип үндүрген Бин-Хем районда «Хадын», Каа-Хем районда СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтарның күш-ажылчы коллективтеринге четтиргенимни илергейлеп тур мен.

Коммунист кижи болганымда бүгү ажыл-чорудулгамны партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын удуртулга болдурар мен.

Советтер ажылдакчызы кижи болганымда, улус депутаттарының Советтеринге бүрүн эрге-чагырганы дамчыдып бээриниң шиитпирлиг хемчеглери, оларның тускайлаң, хамаарышпас болуру дээш туржур мен. Черчерде Советтерге эрге-чагырганы бүрүү-биле дамчыдып бээриниң хоойлу-дурум механизмнерин шиитпирлежиринге идепкейлиг киржир мен.

Башкы... школада чугула кижилерниң биразы деп чүвени билир бис. Ооң социал эргезин бедидери чугула, ол чогаадыкчы күш-ажылга таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузары-биле тайылбырлаттынар.

Башкы кадрларның белеткелиниң шынарынче кичээнгей угландырары — чугула сорулга. Орус, даштыкы дыл, төөгү болгаш өске-даа чамдык эртемниг башкылары бисте чедишпес.

Школаларга кичээлдерни чаңгысээлчег-биле эртирерин чоокку келир үеде чедип алыр дээр болза, школаларның, ортумак тускай, база дээди өөредилге чөрлериниң материал-техниктиг баазазын черле элээн быжыглаары чугула.

Республиканың кадык намгалалында шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар өөрүш эвес. Ооң материал-техниктиг баазазының сайыралы, ылаңгыя кодээ-черлерде кошкак, 10 муң чурттакчыга бисте 36 эмчи онаажып турар, ол көргүзүгү РСФСР-ге хамаарыштыр алырга — 43. Ылаңгыя эмчилер кодээде өөрүш. Ооң бадыткалы бо. Бир эвес Кызыл хоорайда 10 муң чурттакчыга 78 эмчи онаажып турар болза, кодээ черлерде — 13. Ынчангаш медицина кадрларының белеткелинче кичээнгейни күштелдирер.

Пенсионерлерниң, дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтериниң, хөй уруглардың өг-бүлелериң социал камгалаттынган болуруң база социал чөптүг чорукту хандырары чугула. Назылап кырааннарга болгаш инвалидтерге көрдүнүн тудуг объектилериниң туттунуп турарының байдалын контрольга доктаамал алыр. Пенсионерлерни ажылга тааныштыр тургузарының айтырыын чогумчаалыг көөр апаар мен.

Чурттакчы чоннуң мөзүшынар, эстетиктиг кижизидилгезинче, сагыш-сеткил негелдерининге культура албан черлериниң ролю улуг. Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейинин тудуун, Пушкин аттыг библиотеканың, уран чүүл школазының, Кызылга танцы залдыг кинотеатрының тудугларын дүргедедиринге салдарлыг хемчеглерни алырын бодумнуң чугула хүлээлгем деп чүвени билип турар мен. Эрзин, Бай-Хаак суурларда культура бажыңнарының тудуунга хамаарыштыр бодал база-ла ындыг. Тыва кинофильмнер тургусчуруңга база киржилгем турар апаар.

Республиканың корум-чурумнуң байдалынга чурттакчы чоннуң сагыш човаашкынын билип, үлежип турар мен. Хоойлу-дурум органнарының материал-техниктиг хандырылгазы 1989 чылда элээн экижээн. Ол айтырыгны экижидер дээш ам-даа ханылаар ужурлуг бис. Түр комитет улус депутаттарының Советтери, хоойлу-дурум органнары, хөй-иинти организациялары, күш-ажылчы коллективтер-биле кады, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселдиң республика программазын комплекстиг хемчеглерни көруп турган, ажылдап кылыры дээш ажылдаар мен.

10 чыл иштинде чурттакчы чон 42,8 муң кижиге өскен, хуу-биле алыр болза, 16. Күш-ажыл кылып шыдаар назылыг чурттакчы чоннуң чыл санында өзүлдези 3 муң ажыг кижи болуп турар. Ооң түңнелинде күш-ажылда хаара туттунмаан кижилерни, ылаңгыя аныяктарны ажылга киирери дыка нарын бооп турар. Ынчангаш мен Кызылдың болгаш районнарының бүдүрүлгелеринге немелде ажылчын черлер тургузарын чедип алырынга киржир ужурлуг мен.

Аъш-чем айтырының шиитпирлежириңге киржир ужурлуг мен. Республиканың кодээ ажыл-агыйының ниитилел секторун улам ынай хөгжүдериңге дузам бүгү аргалар-биле кирер апаар. Дузалал ажыл-агыйының бүгү-ле хевирлерин деткиир. Өнчү дугайында ССРЭ-Хоойлузунга дүүштүр аратта-рының ажыл-агыйы кестүп келзе, деткиир апаар.

Кодээниң ишчилериңе хамаарыштыр чугаалап тура, Кызыл хоорайга Малчынар бажыңының тудуун контрольга алыр.

Чоннуң хереглел бараанарын бүдүреринің хемчээлин көөдүдир, ачы-дуза чедирилгезиниң шынарын экижитпишаан, ону калбартыр.

Бойдус курлавырын чөптүг ажылаар талазы-биле комплекстиг үндезин системалыг хемчеглери тургузарының чугулазын, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарын амыдырал өөреп турар.

Улус депутаттарының Советтеринин, профөвилел, комсомол болгаш хөй-иинти организацияларының деми-биле ажыл-агыйжы эвес, салдынчак чоруктарны болдурбас, сагылга-чурумну күш-ажылга, бүдүрүлгеге күштелдирер.

МАСПЫК-ООЛ Виктор Николаевич ФЕДОСЕЕВ

В. Н. Федосеев 1940 чылда Пермь обласка тараачын өг-бүлеге төрүттүнген, орус национал-дыг, СЭКП кежигүнү, инженер-электромеханик тускай эртемниг. Политехниктиг институтту дооскан соонда, Ижевск хоорайның мотор заводтарының бирээзинге 5 чыл ажылдаан.

1968 чылда заводтуң партком болгаш күш-ажылчы коллективтиң мурнундан күрүненің айыыл чок чорук органнарынга албан эрттирери-биле чоруткан. Ол опертөлээлекчи дужаалдыг чекист-контроразведчиктен Удмурт АССР-ниң КАК-тың даргазының оралакчызынга чедир орукту эрткен. 1988 чылда Тыва АССР-ниң Күрүнеңиң айыыл чок чорук комитединиң даргазынга томуйлаткан, шериг дужаалы — полковник. Төрээн чурттуң даалгаларын чедиишкиниг күүсеткени дээш «Кызыл Сылдыс» орден-биле, чеди медаль-биле шаңнаткан.

В. Н. Федосеев бедик мергежилдиг специалист, билдилиг организакчы, хөй-иинтиниң корум-чурумун быжыглаар дээш идепкейлиг ажылдап турар. Ооң мөзүшынарында чаа түүлдер, кижилерге кичээнгей болгаш сагышсырал сиңиккен.

В. Н. Федосеевтиң кол сагыш човаашкыны ниитилелдиң экономиктиг, экологтуг программаларының хөгжүлдезинге, эде тургустунуушкуга салдар чедирери, хамаатыларның, ооң иштинде шериг албанныларының, дайының болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөрээженнериниң, аныяктарының, КАК-тың, ИХМ-ниң ажылдакчыларының эрге-хүлээлгелери, социал камгалалдыг чоруу бадыткаттынган турарын чедип алыры болур.

Ол ийи уругларның адазы кижи болгаш, уругларның, ие-чаштың кадыкшылының камгалалы күрүне деңелинге турзун дээш күжеңишкинин үндүрүп чоруур.

В. Н. Федосеев бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседиринге туруштуг-даа, дорт шиитпирлиг-даа. Депутат ажыл-чорудулгага арга-дужулгазы бар. Ол район, хоорай Советтериниң шиитпирлериниң чораан.

Бүгү политиканың төвүнде кол кичээнгей — кижиниң сонуургалы, социал чөптүг чорукту бадыткаары.

Кижилер дугайында сагыш човаашкын — кандыг-даа ниитилел-политиктиг, экономиктиг болгаш социал ажыл-чорудулганың үнезин тыварының чогум үндезини ол.

1. Чер-чер Советтериниң харыысалгазын болгаш хоойлуга үндезилээн ролюн бедидер, оларның херек кырында долу эргелиин хандырар. Девискээриниң, экономиказының хөгжүлдезинге чоокку болгаш келир үеде сорулгаларын тодарадыр эргени бээр. Казып тывар курлавырларның 5—10 хуузун Россияга болгаш автономияга арттырарын чедип алыр, пландан ажыр алган продукцияны хуузунда бараан орнаарынга киирер (ооң иштинде, даштыкы экономиканы база). Эмнелгенин, эртемнин, амыдырал хандырылганың, садыгның, күш-культураның болгаш спорттуң байдалы чоннуң күш-ажылчы салыышкынынга дүүшкен турарын чедип алыр. Инвалидтерин, пенсионерлериниң, студентилериниң болгаш өөрүш шалың ап турарларның камгалалдыг чоруун күштелдирип турар түс черниң программаларын, республика хоойлуларын хүлээп алырын дүргедедир.

2. Кодээ ишчини чагырып дужаар чоруктан хостаар, аңаа бот-башкарылганы бээр, амыдыралының байдалын ооң күш-ажылы-биле деп турарын чедип алыр, боттары орулга тып ажылдаар бичии бүдүрүлгелерни, чамдык цехтерни кижи күжү-биле бүрүн четчелээр, хоорай үлетпүрү-биле санажылгаларга социал экономиктиг чөптүг чорукту шын үндезинге тургузар.

3. Ие-чаштың болгаш аныяктарының социал камгалалдыг чоруун хоойлуга үндезилеп чурумчудар. Оларның дугайында сагыш човаашкынын илереткен, ажылга тургузарының, кадыкшылың быжыглаарының республика программазын чогаадыр. Күрүненің кичээнгейин хөрээжен ишчиге бараалгадып, оларны хоралыг байдалдарга, аар ажылдарга, дүнеки үелерге ээлчеглер эрттирерин хоруур.

4. Хамааты бүрүзүнүн айыыл чок чоруун болгаш камгалалын күштелдирер, ниитилелдиң амыдыралынга хоойлуларның өзүлүг күштүг болурун хандырар. ССРЭ Конституциязынга үндезилээш, бүгү-ле хөй-иинти-политиктиг күштериниң болгаш организацияларының ажыл-чорудулгазын хостуг болдурар. Болуглежип алгаш, организастыг кем-херек үүлгедир чоруккa удур шиитпирлиг демиселди чаңлаар. Хоойлуга, ажык-чарлыг чоруккa кадлама орукту бербишаан, бюрократчы үзеллиглериниң когун үзер. Хоойлуның хажыдыышкынын болдуруп, репрессияга таварышканнарның чаагай алын катап тургузар. Шериг хөрээнге эде тургустунуушкунну чайгылыш чок чорудар. ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарының камгалалының айыыл чок чоруун күштелдирер, корум-чурумун бедидер. Хоочуннарын, шериг албанныларының, ИХМ-ниң ажылдакчыларының, шериг афганчыларының социал камгалалын хандырар.

5. Республиканың чурттап турар тыва болгаш өске-даа улустарының бот-тускайлаң чоруун деткиир. Чоннуң национал чаңчылдарын хөгжүдер болгаш камгалаар. Бүгү нацияларның культуразын, дылын хостуг хөгжүдерин хандырар. Хамааты бүрүзүнүң арын-нүүрү, чаңчылдарын сагыыры өзүлүг-ла хостуг болурун магадылаар. Эде тургустунуушкуннуң, чаартылганың оруунга национал демагогияны болдурбас, нациялар хамаарылгазының аразында экстремисчи хөделиишкиннерин шиитпирлиг үзе шавар.

6. Келир салгалга арыг агаарны, арга-арыгны, хемнерни, хөлдерни, камгалалдыг черлерни амгы турган байдалы-биле арттырарын оралдажыр. Тываның чорааралы, каас-чараш ораны Тожуну камгалаар. Экологтуг байдалды хөй-иинтиниң болгаш күрүненің хайгааралынга тургузар.

БУЯННЫГ ЧОРУК КЫМГА-ДАА ХЕРЕК

Уруглар бажыңы, кадыы багай уруглар интернады, эмнелгези, назы четпес кем-херек үүлгедикчизи — В. И. Ленин аттыг Уруглар фондузунуң Тыва салбырының баштаар черинин кежигүнериниң чер-черге барып турар адрестери, ужуражып турар кижилери бо. Буянныг чорук кымга-даа херек. Ол кижизиг чоруктуң демдээ. Амыдыралга кызаттырган, чаасканн арткан, аарыг-аржык, инвалид чаштарга хөй-иинтиниң хайгааралы эргежок чугула.

Салым-чолдар, сан-фактылар дарый ходелиишкиннерни негеп турар. Республикада 720 уруглар угаан албааараашкыныг, ооң иштинде 204 кижи муңчурап аараан. Онкология талазы-биле аарыг уруглар бар. Төрүмелинден аарыг уруглардың саны 978, ооң иштинде он алды харга чедир — 500. Оларга канчаар дузалап болурул? Чүгле моральдыг эвес, материалдыг деткимче херек. Пенсия хемчээли куду болганда, өске дузаламчы негеттинип турар.

Инвалид уругну күрүне азыралынга тудары ооң пенсиязын өстүргенинден хөй чарыгдалдыг дээрзи билдингир. Ынчангаш Уруглар фондузунуң салбыры мындыг үш саналды киирип турар. Бирээде, бүгү чон, бүдүүлгелер бир субботникти организастааш, ооң акшазын инвалид уругларга дуза кылдыр киирер. Ийиде, бүдүүлгелерге ажылдаар черлериниң 3 хуузун инвалидтерге бээрин чедип алыр, бир эвес ону кылбаан болза, ол ажылчын черлерде киирип алган кижилериниң ортумак шалыңын социал хандырылгаже болгаш УФ-че шилчидер. Үште, шериг программаларындан кызыртынган акша-хөрөңгини уруглар-га бээрин чазактан дилээр.

Школаларда чырыкты таарыштырбаанындан уруглардың карааның шоо бакыырап турар. Ындыг уруглардың саны — 3896. 595 уруглардың чугаазы шын эвес, 100 кижинин мөчүлери шимчевестеп аараан, 903 дурт-сыны, 480 дыңнаары багай чаштар бар. Республикада 109 муң уруглар бар. Уруглардың хораары улуг болуп артпышаан: 34,3 хуу. Бо талазы-биле байдал Сүт-Хөл, Эрзин, Улуг-Хем районнарда дувуренчиг. Эртен чылын төрүттүнген 8566 уруглардың 294-ү бир хар четпейн, 387-зи он дөрт хар четпейн алган. Ийи чыл дургузунда Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарга Алтай, Красноярск крайларының эмчилери ажылдап турган. Бо чылдан эгелеп Сүт-Хөл, Бай-Тайга районнарда чаш уруглар сестраларын тускайлаан. Оларның акшазын совхозтар төлеп турар.

СЭКП ТК болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1985 чылда хүлээп алган доктаалында өскүс, азыралдыкчызы чок арткан уруглардың кижизидилгезин, өөреднлгезин, материалдыг хандырылгазын экижидерин айтып турар. Чогум кылдынып турар хемчеглер эвээш. Уруглар албан черлери эрги бажыңнарда. 175 база 150 олуттуг уруглар бажыңнарын тударын ынчангаш планнап турар. Он ийиги беш чылда көрүнген бо ийи объектиниң амга чедир тудар чери безин тодараттынмаан. Бустун дужериниң кырында келген, одалга системазы үрелин черлерде чаш уруглар чурттап турда, сагыш амыр олурар арга черле чок.

«Бүгү-ле эки чүвени — уругларга» деп лозун чугле лозун болуп артып турар. Уруглар бажыңнарындан аңгыда, школа-интернаттың байдалы ону чугаалаарынга барымдаа болур. Үжен чыл бүрүнгаар туттунган бажыңны амга чедир чаңгыс-даа катап септеваан. Бо чылын чылыг четкилерин септээринче хөренги үндүрген-даа болза, чаңгыс директор ону шиңгээдип, кылдырып ап шыдавас. Өскүс уругларга дуза кадыксаар кижилер бар болза, 2-33-67, 3-05-60 дугаарлыг телефоннарже долгаарын дилеп турар бис.

Дашчылар, шевэрлекчилер-даа херек, уругларны түр үеде өөнче ап алыр күзелдиг улус турар чадавас.

Хүндүлүг улус депутаттарын уруглар албан черлеринге кээп, байдалды өөренип көргеш, дуза кадарын дилеп турар бис.

Өске бир чугула айтырыг — өг-бүле кижизидилгези. Бо ажыл дугайында хөрээженнер чөвүлели, комсомол доктаал-саавыларны саазын кырында бижип-ле турар, а түңнелдер көзүлбейн турар. Назы четпестер ортузунда кем-херек үүлгедир чорук чылдан чылче өзүп турар. Эрткен чылын олар 605 херек үүлгеткен, бурунгу чылдан 3,4 хуу өскен. Ынчангаш хөй-иинтиниң күжүн өг-бүлеже мөөнээри чугула болуп турар. Чамдык -районнарда эки дуржулга чыгдынган. Ынчалза-даа 301 өөренимчи кемниг херекти үүлгеткени, оларның 30 хуузу кыс уруглар болуп турары — оожургаар барымдаа бербейн турар. Профтехучилищелерниң назы четпээн сургуулдары ооң дээредевес — 133 кижи. Наркоманиябиле холбажып турарлар база бар.

Уруглар кижизидилгезинге таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Тос муң хире бот иелер бар. Берге кижизидилгелиг уруглар колдуу долу эвес өг-бүлелерден үнүп турар. Хөй уруглардың бешмуң хире өг-бүлелер бар. Оларже сагыш салыры база чугула. Чыл дургузунда безин чогумчалыг эвес үш-үч чеден ажыг өг-бүлелер илереттинген. Аваа-ла улчумал байдалче шилчээн уруглар-ны ийи муң ажыгны тудуп тодараткан.

Өг-бүлеже, уруглар кижизидилгезинче сагыш салбайн турганындан, ПТУ дооскан болгаш өске-даа аныяктарны ажылга тургузарын чедип албайн келгениннен мындыг күзенчиг эвес байдалдар тургустунуп турар. Чамдык улус өөредилге килдистери өскүс уруглардың амыдыралын хайгааралга албас, пенсия-пособиени үезинде кылып бербес фактылар бар. Инвалид болгаш хөй уруглардың өг-бүлелерни партия, совет органнар, күш-ажылчы коллективтер холга ап, огулуг дуза катпайн турар.

Өскүс уругларны пионер, спортчу хөп-биле хандырарым, халас чемненилгезин организастаарын шиитпирлеп чадап турар. Интернаттарда, уруглар бажыңнарында чемниң шынарын экижидери күзенчиг. Уруглардың эмчи хандырылгазы база кошкак. Лагерьлерге оларның дыштанылгазын организастаарын контрольдаар болза эки. Чер-черге УФ-туң салбырларын тургускаш, уруглардың дамзызын, ап олурар пенсиязының чедерчетпезин хынап, хөй-иинтиге даянып турган, буянныг чорукту нептередири негеттинип турар.

Чаагай сеткилин илередип, чамдык коллективтер, кижилер акша-хөрөңгизин УФ-туң агар санынче шилчидип турар. Алгы заводу, Ак-Довурактан «Колорит» кооператив, Эрзин, Каа-Хем районнарның ажыл-агыйлары, Троицк хүрээ, комсомол өбкомунун аныяктар туризминиң бюрозу болгаш ооң-даа өске будүүлгелер дузалап турар.

Партия, совет органнарже уруглар бажыңының айыылдыг апарганын барымдаалааш, ону көжүрериниң аргаларын дилеп, чагаалары чоруткулаан бис. Улус депутаттары ат салып берип-даа турган. Он-чээрби беш акша үнелиг буян чедиринин лотереяларын тарадып, чамдык хемчеглерни баштаар чер ап келген.

Чоок кижиге, кожаа, чаңгыс кудумчуда чурттап турар таныжыг дуза хереглеп турар болза, буяндан кыдыг көр деп кымга-даа чугаалаксаар ийик мен. Кижиге эки-ни кылыры дег ындыг бедик үүле када турар.

Ульяна ХАПТЫР-ООЛ.
Уруглар фондузунуң Тыва салбырының харыысалгалыг секретары.

КАМГАЛАДЫРЫ-АЖЫКТЫГ

ЭКСПЕРТИЗА? ХЕЙ ЧУГАА БЕ?

Эрткен чылын районнуң күркамгалал инспекциязы-биле чардынган камгалал керээлериниң кирген төлевир акшаның 79 хуузун камгалаткан ээлериңе төлеп берген. Тодаргайларга, «Тээли», «Бай-Тал» совхозтарга ерт халавының когаралы дээш 65,2 муң, чоннуң хууда бода малының өлүп хораны дээш 41,6 муң, бажың иштиниң эт-севи база авто-мототранспортту оорлаткан таварылгада 22,6 муң рубльди хамаатыларга төлээн. Холушкан камгалалга күркамгалал инспекциязы-биле чардынган керээлериниң хуусаазы төнгенде база ара үстүнген, бертинип-бежелген таварылгалар дээш 308,3 муң, озал-ондакка таварышкан хамаатыларга 14,6 муң азы ниитизи-биле 453,2 муң рубльди инспекция хамаатыларга төлеп берген.

Кодээниң ишчилериңе страхование ачы-дузазын тайылбырлаар ажылды эки чорудуп, планныг онаалдаларын доктаамал күүседип турар мурнакчылар хөй. Оларга агентилер Тана Сонам, Евгения Хертек, Алдын-оол Араптаң, «Мурнакчы», «Каа-Хем» совхозтарда агентилер Чодураа Баавыл, Долзат Хертек хамааржыр. Бо агентилерниң харыылап турар участоктарында камгалалдың янзы-бүрү хевирлерин ажыглап, камгаладып ап турарларының саны көвүдеп турар.

Ынчалзажок камгалалдың ачы-дузазын, ооң ажыктыының дугайында тайылбыр ажылы, ол талазы-биле өскү агитацияның хевирлери чогуур негелдеге чедир кыдынмайн турар. Районуң радиодамчыдылгазынга күркамгалал дугайында тайылбыр, беседаларны, организацияларже үүүшкүннерни доктаамал кылыр, кинофетизинге рекламаларны, журналдарны чонга кергүзүп турарын чедип алыр сорулгалар коллективтиң мурнунда салдынып турар.

Седип-оол ИРГИТ.

Кижиниң келир үези азы ажы-төлүвүстүң салымы агаар-бойдустуң байдалындан кончуг хамааржыр деп ханызы-биле медереп биле берген бис. Бир эвес бөгүн бойдуска кам-хайыра чок болур болза, даарта үүге таваржып болурувусту Арал далайда, ооң чоок-кавызында экологтуг халап бадыткап турар.

Шагаан-Арыг хоорайның чоогунда, Улуг-Хем кыдыында туттунуп турар цемент заводунуң дугайында чугаа, харын-даа маргылдаа сөөлгү үеде улам чидигленип келген. Чоннуң, эң ылаңгыя Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының заводтуң туттунуп турар черинге хамаарыштыр бодалы билдингир болгай. Улуг-Хем кыдыынга, Саян-Шушенск ГЭС-тің суг хөлбөөнің чоогунга, чурттакчылыг черде ырак эвеске цемент заводун тудуп турарынга чурттакчы чоннуң чамдыызы удур. Ынчалза-даа цемент заводун шуут тутпас деп кым-даа чугаалавайн турар. Цемент республиканың тудугларынга эргежок чугула, чер-чурттуң байлаан болбаазырадып, ажыглаар херек. Бир эвес цементини бүдүрүп турар апаар болзувусса, амгы чидигленип кел чыдар база бир экологтуг айтырыгны чавырылдырып болур. Ол дээрге тудугга хереглээр ыяш кезериниң хемчээлин дыка улгаттырбайн, ыяш, ооң ыяш суг курлавырын камгалап алыры-дыр. Тываның экономиказынга цемент заводунуң кайы хире ужур-дузалының чон эки билип турар. Ынчалза-даа экономиканың ажык-дүжүү агаар-бойдустуң даартагы хоозуралдыг байдалы, кижилериниң кадыкшылы дег аар өртектиг болбас ужурлуг.

Чогум-на ынчангаш Шагаан-Арыгда туттунуп турар цемент заводунуң телевилелиниң экологтуг экспертизазын эрттирери хөй-иинти негей берген. Ол негелде өзугаар заводтуң телевилелиниң экологтуг экспертизазын эрттирер комиссияны тургускан. Комиссияның ажылының түңнелин сайгарып көөр талазы-биле ажылчын комиссияның хуралы чоокта чаа эрткен. Эртем ажылдакчылары, бойдус камгалалының республика комитединиң ажылдакчылары, эмчилер дээш ажылчын комиссияның хуралында олурушкан өске-даа эштер заводтуң телевилелиниге хамаарыштыр боттарының бодалдарын илереткеннер.

Заводка ажыглап каапкан сугну катап ажыглаары-биле арыглап, технологтуг шугумче дедир эгидер кылдыр телевилелге көрбейн, ол сугну Шагаан-Арыг хоорайның күүзүү улуг эвес арыглал системазы таварыштыр Улуг-Хемче аксып киирер деп турарын, сугнуң болгаш агаарның арыының байдалын хынаар постуларны телевилелде айытпааның, суг болгаш агаар арыглаар дериг-херекселдериң күүзүн тодаргайлаваанын, заводтан үнген боктуг сугнуң, хирленген агаарның салдарын, ында бар бүдүмелдериң дугайында тайылбырлар чогуй ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдыстың лаборатория эргелекчизи А. Ф. Константинов демдеглээн.

Заводту тудар черни 10 чыл бурунгаар шилээн болгаш. Саян-Шушенск хөлбөөниң тывылганы-биле холбаштыр туе черниң байдалынга өскерлиишкиннерни херекке албайн турарын, заводтуң одалга черинин хоолайларынга ыш арыглаар «Циклон» деп дериг-херекселдер тургузар дээнин, ол дериг-херекселдиң Кызыл биле Шагаан-Арыг хоорайларының одалга черлериндe барын, олар ышты чогуур экологтуг негелделарге чедир, биргээр чугаалаарга, шуут арыглавайн турарын, цемент заводундан үнген бүдүмелдериң хоразының дугайында тодаргай түүлдериң төлевилелде чогун бойдус камгалалының талазы-биле республика комитединиң бойдустуң атмосферазының камгалалының талазы-биле күрүне инспектору А. Н. Крыцин айыткан.

Заводтуң төлевилелиниң шынарынга хамаарыштыр боттарының туружун элээн бадыткалдыг кылдыр камгалаан кижилер бо. Оларның айтырыгларынга чогуур харыыны бериптер кижилер чок болган. Бир эвес экспертизаның түңнелдерин төлевилелди чогаадып турган кижилериниң киржилгези-биле чугаалаашкан болза, олар айтырыгларга долу харыыны берип болур турган чадавас.

Тыва АССР-ниий Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы А. С. Новиков төлевилелди чогаадып турган кижилерге бүзүревейн баар чылдагаанывыс чок дээр бодалды илеретти. Чүге чок үүвел? Нарын технологиялыг бүдүрүлге цемент заводу хамаанчок аңаа бодаарга, көңгүс бөдүүн чуртталга бажыңнарының төлевилелин чогаадырда, бистиң төлевилекчилеривис частырыгларны кылганының чижектери бар болгай. Ол бодал-биле чергелештир Шагаан-Арыгда цемент заводу дээрге Совет Эвилелиниде эң хензиг завод-тур, долгандыр турар бойдуска ооң хоразы шоолуг эвес, харын-даа хора чок боор дээр бодалды чамдык эштер илередир сагыштыр ордулар.

Заводтуң тудуун соксаткаш, ону Шагаан-Арыг хоорайдан, Саян-Шушенск ГЭС-тің турум суг хөлбөөнден ырадыр Арыг-Бажы суур уунче кежүрериниң аргазын өөренип көөрүүнүң дугайында санал база кирген.

Төлевилелди сайгарып көөр ажылчын комиссияның кежигүнү, Тыва АССР-ниң Күрүненің план комитединиң даргазының бирги оралакчызы В. Б. Салчак цемент заводунуң тудуун соксадып болбазының бир чылдагааны кылдыр үндүрген экономиктиг чарыгдалдарны, заводту өскээр көжүрери-биле холбашкан ажылдарга үндүрер акша-хөрөңгини барып үстүрдү. Бөгүнгү экономиктиг чарыгдалдар даартагы экологтуг халап болбас ужурлуг дээрзин маңаа сагындырып кагза артык эвес боор.

Комиссияның хуралынга чүве чугаалаан эртемденнер, эмчилер цемент заводу Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының кадыкшылынга багай салдарлыг боор, ооң чоогунда улуг суг хөлбөөнге хоралыг бактерияларны тывылдырып болур деп сезиниишкинин илереттилер.

Бойдус камгалалының талазы-биле Улуг-Хем район комитединиң даргазы В. Г. Антоненко чүгле Шагаан-Арыг хоорайның эвес, а районнуң чурттакчыларының көвей кезии цемент заводун хоорай база суг хөлбөөниң чоогунга тударынга удур деп чугаалады.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, Шагаан-Арыгда туттунуп турар цемент заводунуң төлевилелинге хамаарыштыр кижилериниң бодалдары аңгы-аңгы, харын-даа удурланышкак болган. Ажылчын комиссияның кежигүнери ийи-үш катап бадылаан соонда экспертизаның түңнелдерин хүлээп албас, экологтуг экспертизаның чаа комиссиязын тургузар деп шиитпирни хүлээп алдылар.

Ажылчын комиссия тарап турда, аңаа чалаттырган эштериниң бирээзи экологтуг экспертизаның дугайында чугаа хей чүве-дир ийин, заводту демей-ле ол чоккa-ла тудуп турар ышкажыл деп чугааланып үнүп чытты.

Шынап-ла! Экологтуг экспертизаның чаа комиссиязын тургускан хөрээ бар бе?!

Туттунуп турар заводтуң директору тудуг чоруп турар, ооң темпизи сөөлгү үеде элээн дүргедээн, объектилериниң чамдыызында демир дериг-херекселдерни эштеп эгелей берген деп, комиссияның кежигүнериниң, аңаа чалаттырган эштериниң айтырыгларынга харыылап турда, дыңнатты. Заводту тударының акшаландырыышкының 1990 чылда база ажыдып каан. А заводту тудуп турарының шынарының багайын «Шын» солунга бижээн, ону заводтуң директору бо удаада база катап бадыткады.

Республиканың үстүү удуртур органы бодунуң-на үндүрген чарлыын боду-ла күүсетпейн турар дээрзин бадыткап турар бир документиниң хоолгазын комиссияның кежигүнериниң бирээзи көргүстү. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1985 чылдың октябрь 28-те Саян-Шушенск суг хөлбөөнге камгалал хемчеглерни чорударының дугайында № 1 доктаалды хүлээп алган чүве-дир. Ону үреп турарының, Саян-Шушенск суг хөлбөөниң девискээриниге цемент заводун хоорай база суг хөлбөөниң чоогунга тударының дугайында Улуг-Хем бассейнинин суг ажыл-агый каттыжыышкынының начальниги Н. П. Калининниң 1989 чылдың май 3-те чоруткан дыңнадыы бар. Камгалалдыг девискээрде цемент заводун тудуп турар болганда, республиканың Министрлер Чөвүлели бодунуң доктаалын күш чок болдурар болза эки эвес бе?

Частың башкы айы мартта Шагаан-Арыг хоорайга чеде бээривиске, хоорайның одалга черинин чаңгыс-ла хоолайындан үнген кара ыш чуртталга бажыңнарының кырында диргели берген турду. Каш чыл болгаш, аңаа чүү немежирил? А бир эвес ону тоон көрбес болганывыста, цемент заводун хөрек кырында тудуп турар болганывыста, экспертиза деп шуугап турган хөрээ бар бе? Заводту ол-ла черинге тудар хөрек деп ажыы-биле чарлаза чүл. Ажык-чарлыг үе-дир.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ҮНҮҮШКҮННҮГ БОЛДУРАР

Каа-Хем районнуң Суг-Бажы суурда чурттаа-ла бир чыл бир ай болдум. Бо үеним дургузында корум-чурум үрээр, оор-суг кылган, мал-маган чидирген кижилерни чок деп болбас. Ындыг турбуже, районнуң улус суду чаңгыс-даа катап үнүүшкүннүг суд кылып көрбеди.

Мээң эргиде чурттап турган Ак-Тал суур Улуг-Хем районда район төвүнден Элегес, Чал-Кежиг, Хову-Аксылаарга 250 ажыг километрде-даа болза, ында бо айтырыг чонга хамаарыштыр таарымчалыг тургустуунан. Ол девискээрге кандыг-даа херек болган черинге сайгартынар. Суд болур мурнунда буруулугларның адын бижээн чарлалдар буруудаттырган үүлү-биле чон чыгыр черге астыынган турар. Школада болгаш суурда кем-херек үүлгедип, хоойлу-дурум үреп болгу дег аныяктарны ынчаар «чалап олуртурун» чедип ап турар.

Шак ындыг үнүүшкүннүг суд болган черге чүгле буруулуг кижилер боданыр, миниир эвес, ада-иезі-даа төлүнүң салым-чолу, кижизидилгези дээш аажок хомудаар боор чүве.

Бо хевирлиг ажылдарны чорударын саналдаарымга, машина-балгат чок дээр хоеннер бар чораан. Аренда, бот-орулга-чарылга үезинде совхозтарда хостуг машина чок дээрзи билдингир. Ынчалза-даа бар курлавырларны ажыглап турган, үнүүшкүннүг судтарны организастап болурунуң аргалары черле бар болгу дег.

Мөңгүн-оол БИЧЕ-ООЛ.

Чырыдыышкын бажыңы — ниитилел-политиктиг төп

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы хөй-ниити организацияларыга ийитилел-политиктиг төп кылдыр бээрин улус депутаттарына кандидаттар боттарының соңгулда мурнунуң платформаларына чугаалап турган. Парлалгага-даа ону тургузуп турарын барымдаалааш, тайылбыр кылыксадым. Чамдыктар ону хоорайның культура кылдызының балансызынче дамчыдарын сүмелеп турар. Өскелери бажыңы ажыглааны дээш, хөй аренда төлевири ап турар деп билип алгаш, айтырыг көдүрүп турар.

Баштай-ла демдеглексээнин болза. Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, ооң дериглери — партияның материалдыг хөренгизи. Обком, ооң киллистери ону актив-биле, коммунистер-биле, чурттакчы чоннуң языбүрү категориязы-биле политиктиг ажыл чорударына ажыглап турар.

Орта республиканың чугула политиктиг, эртем, культура амыдыралына хамаарышкан хемчеглер эртип турар. Партияның область организациялының пленумнарындан, конференциялардан, Дээди Советтиң сессияларындан өнгүлүп, эртем-практиктиг конференциялар, хуралдар база орта болуп турар. Сөөлгү үеде безин дыт, чанчылдар дугайында, 2000 чылга чедир агроүлетпүүнүң хөгжүлдезинин база 2005 чылга чедир республиканың социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында эртем-практиктиг чымыштар, хуралдар, конференциялар болгулаан. Студентилеринин эртем-практиктиг конференциязы база.

Ниитилел-политиктиг амыдыралдың хөгжүлдези, ооң информастыг өзүлдези чыгыр-чаан арганы чаарты көрүп, ниитилел-политиктиг амыдыралдың чамдык айтырыгларының талазы-биле материалдарны белеткеп, мурнакчы пропагандисчи дуржулганы, политиктиг өөредилгени чаарты тургузарының арганы пропагандалап турар.

Ооң залдары эзнирип турар дээри чептүг бе? Орта кым кээп турарыл? 1989 чылда чырыдыышкын бажыңына эрткен ниитилел-политиктиг хемчеглерге 34810 кижи киришкен. Бо чылдың бирги кварталында — 71850. Чамдык чымыштыг үеларде ооң залдарын болгаш аудиторияларын айда 65-тен 75 чедир ажыглап, келген кижиниң саны 9 мүн чедип турар. Бир эвес хөгжүшүн театрын алыр болза, эвээш, айда — 8,4 мүн кижи.

Политиктиг, культура-чырыдыышкын ажылдарын организастап чорударында хөй-ниити организацияларына, албан черлериге бажыңны арендага берип турар. Бажыңны дайынын болгаш күш-ажылды хоочунарының республика база хоорай чөвүлелдери пленум, конференция эрттирде ажыглап турар. Интернационалчы шеоиглер чөвүлели база идепкейлиг. Хоочунар клуву, оларның ниити ыр болгу бажыңны халаска ажыглаар кылдыр тургусканы массалыг хемчеглерни калбатыр арганы берген. Бөгүнге чедир комсомол обкому, «Спутник» аныктар туризминин бюрозу, «Билиг» ниитилелдің баштаан чери, интернационалды ширгілер чөвүлели, башкы институттуг бажыңны халас ажыглап турарын айтып каайы. Өскедаа буянныг чоруккa хамаарышкан хемчеглер база ынчаар эртип турар.

Москвада, Челябинскиде ышкаш чырыдыышкын бажыңы ниитилел-политиктиг төп кылдыр эде адаваан-даа болза, ПЧБ-де кылдынып турар ажылдар ону ниитилел-политиктиг төп кылдыр бадыткап турар. Чуртта ийи чүс ажыг политиктиг чырыдыышкын бажыннары ол адын эдилевишаан хевээр, ажыл-чорудулгазының үжүр-утказын амыг-уеге дүүштүр эде тургускан.

Номчукчуларга арендадан алган хөрөнгө кайнаар үнүп турарын билип алыры артык эвес боор. Чылдын-на партия бюджединден бажыңны чылдылгазынче, чырыдылгазынче болгаш канализациязынче 19,2 мүн рубль үнүп турар. 1989 чылдың августа 14-те түлээп алдынган СЭКП ТК-ның докладының өзүгаар ол ажыгны чырыдыышкын бажыңарның материал-техниктиг базазын быжыглазарынче, нормадан ажыл турар күш-ажылды төлээринче, техниктиг ажылдакчыларын немелде шталын түзүрүнче үндүрериг айтып турар.

Чырыдыышкын бажыңын долу ажыглаар болза, ону септен дериниг чарыгалдары база өзөрн балдынгир.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңы ажыглап турарының дугайында номчукчуларын санал-оналы биске ажыктыг болуру чугаажок. Ажылывыста четпестерни, ажыглаттынмайн турар үүлдерни чоннуң санал-оналыңа даанып, чаарты тургузарынга чугула деп көрүп турар бис.

Анчымаа ООРЖАК.
СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизи.

ЭМЧИНИҢ КИЧЭЭНДИРИГЛЕРИ

Шээр аарыглары бисте кандыг байдалда турарыл, эткен чылда үүү кылдынганыл, ооң дугайын каксы чугаалажып көрээлиңер. 1983 чылга дециээрге, паштан аарыгы республикада элээн эвээжээн. Сүт-Хөл, Тоже, Улуг-Хем районнарда эвээш таварылгалар бар. Сагаадан аарыгы кончуг хөй. Оон колдуунда уш-баш чок эр-хөрөөжен харылзаа ылыр 29 хар четпээн өг-бүле чок кижилер аарып чоруур. Кымдан аарыг чыпшыгып алганын тодарадырга, оларның чүгле 20-29 хуузу шалабула билир болгулаар. Өскелери боттарының партнёрларын адавас, ынчап кээрге арткан 70 хуузу эмчилер бистерниң хайгааралывыстан дашкаар артып турар болгаш халдавырны улам нептередип турары тодаргайлыр. Бо бүгүнүн үржүүдан биске база СПИД аарыг нептерей берип болгу дег-дир.

1988 чылда ССРЭ-деп ол аарыгдан үчүле бир кижи аараан, элээн каш кижи халдавырны халдаып алган турган болза, 1989 чылда Россиядан 331 кижи, 156 даштыкы хамааты аарыг берген болуп турар. Баш бурунгаар тодарадып турарыбиле алырга, ооң-даа хөй кижи аарыг берип чадавас. Ол аарыг үүгле эр-хөрөөжен харылзаа дамчыштыр чыпшынар, ол ышкаш хан дамчыштыр не иштинде чаш төлче халдаар: бөжүшүкүн үезинде аваазының халдавырын халдадып ап чадавас (иеди аарыг болза).

Үстүнде айытканым ийи арга-биле халдавыр талазыбиле контрольду күштелдиргеи. Бистин республикада ВИЧ (эзы СПИД) инфекциязын тодарадыр 2 лаборатория бар. Сааттыг хөрөөженнерни шуут хоойлужудуп кааның өзүгаар шинчип турар. Донор ханын 100 хуу хынаар. Элистага, Волгоградка, Донда Ростовка бичии уруглар СПИД-тен канчап аарыг бергени ол ынчаш деп айтырарыңар чугаажок. Эмнелге ажылдакчыларының харысалга чок чоруу чамдыкта недергей. Харысалга кошкаар чүве болза чаңгыс удааның шприцтери-даа дузалавас. Эмчи кижинин арын-нүүрү арыг болур ужурлуг. Мединструментилерни, шприцтерни, кижинин ханы-биле холбашкан оскедаа аппаратураларны арыглап хайындырып, арыглаарының технологизын дүрүм өзүгаар сагыыр болза, черле эки.

Эр-хөрөөжен харылзаа үезинде халдавыр биске контрольга алдынмас болуп турар. Кымдан халдавыр халдадып алганын билбес чоруи кончуг айыылдыг: сагаалыг 100 аарыг кижинин үүгле 25-и кымдан халдавыр алганын чугаалап болуру дээрге, берге херек, үүс кижинин 75-и халдавыр тарадыкчыларының дестери болуп турар ышкажыл. Бир чамдык кижилер чыл-чылы-биле аарып чораан безин эмчиге келбес болгулаар. Ооң уламындан чон ортузунга халдавырның тарап неперээри улам улгадып.

Паш аарыг кижилер барык чок болуп турда-ла, чүге ыяап-ла салаадан хам ап турарыл дээн Кызыл районнуң бир чүрттакчызындан чагаа келген. Ийе, бегүнүндүг аарыг эвээш-ле ыйнан харын, ынчалза-даа 1979 чылдан бээр Тываның девискээринге чоннуң паш аарыгын хан анализинден дамчыштыр хымаарының профилактика аргазын шинчээткен. Эң баштай-ла бо талазы-биле шинчийге эрткеннерден 17 хуу хирези аарыг кижилер болуп илереттингилээн. Мындыг бир чижекти кирип көрейн. Республиканың туберкулёзка удур диспансеринге хүлээп алышкынга келген хөрөөжен кижинин анализ түүнелинден ооң-биле холбашкан 117 кижини илередип тывар аргалыг болган.

Кызылдың поликлиникаларынга ханның ниити анализин шинчип тура-ла, үстүнде үүлдерни илередип тып болур арга бар. Чамдык районнарда хан анализин тускай мергежилдиг эмчи ажылдакчылары кыдыл турар. Олар боттарының хөрөөн эки билирлер, а оларның ажылынга контрольду шыңгыы тургускан.

СПИД-тен, паштан, сагаадан камгаланыр дизе угаалыалдыг болуп, дуйа-келбиже эр-хөрөөжен харылзаалар кылырын болдурбазын чедип алыры чугула. Эр-хөрөөжен харылзаа үезинде гигиена нормаларын сагыыры негеттинер. Ооң аңгыда, тускай үүлдерни ажыглаарын база утпаза эки.

Бичии материалга шупту үүлдерни бижиири болдунмас, ынчангаш ол-бо айтырыглар-биле дуза дилээр диге, бисче 2-43-22 телефонбиле неделяның понеделнин, среда хүннеринде 17-ден 19 шак чедир долган болур силер. «Бүзүрелдиң телефону», ол-дур. Шээр аарыг эмнээр эмчилер силерге аргасүмүрни кадып болур.

Лидия ОХОТНИКОВА.

Кеш, шээр аарыгларның республика диспансериниң кол эмчизи.

«Өдүген: социал айтырыглар»

ХООЙЛУ ӨЗҮГААР ХАРЫЫЛАЗЫН

«Кижи бойдустуң төлү» дижир болгай. Херек кырында бо ыыйгыны бир кулда-биле дыннаап, оске кулаандан үндүрүп турарлар хөй болуп турар-дыр. Ооң бир чижээнге, чоокта чаа телевизоргa «Уголовная хроника» деп ламчыдылгага кижи магадан хаамас чараш чурумалдыг Тожунуң девискээрин көргүскен болгай. Ону көөрге-ле билдингир, чамдык кижилер бойдуска кайы хире хора чедирип деп чүве ваан. Ында кижи безин көрүп көрбээн боолар, каплалар, четкилер нарынындан бодуунуңге чедир бар. Ажыы-биле чугаалаарга, бистер Тываның чону тайга-таңдыыстың хайыразын — четтирип чадап олурувуста, «кайы орандан келген «чалатпаан аалчылар» аксынче кирип турар болган-дыр. Геологтар бис деп ат астып алган ол кижилерде ужур-ла бар. Тыва АССРниң иштини херектер министринин оралакчызы Василий Лукашовтуң салган айтырыынга ында турганнар дүрүм-хоойлуну куду көргендаа ышкаш, тоомча чок харыы берип турарын кайгадым. Ону олар кымдан-даа артык билирлер. Черле ынчап өөренген хире улус-тур деп бодадым. Хоруглуг аңнарны, балыктарны узуткааның чүү деп көөрүл? Василий Лукашовтуң бижип турары-биле алырга, вертолет база ужуп келген дээн-дир. Ооздун бодаарга, төтчеглекчилер ыяк дугурикуп алган болган-дыр. Олар черде вертолётту көрүп кааш, дезин бар чораан.

Ол хамык хавыртынган боолар, четкилер, каплалар кымга хамаарыгыл, олар боттары кылаштажып келбээнне болгай. Ол-ла бүгү үүлдер бир-ле кижиге хамаарыгыр, а ээзи оларның арызында чаштын турар-дыр ийин. Кандыг-даа кижи кылган хөрөөн хоойлу өзүгаар харыылаар алаар. Төтчеглекчилерни амдажытпас, оруун дозар, узуткаар үе келген. Оларның күрүнеге чедирген когаралын кайы хире болганын санап сайгаргаш, солуннарга чыырдары чугула деп бодаар мен. Күрүнеге ол хире улуг түүнүг когарал чедиргеннер шыңгыы харысалганы алыр ужурлуг. Оларның ат-сывын, кайда ажылдап азы хамаарыгып, чурттап турарын солуннарга долузу-биле бижиир болза эки деп санаар мен. Туттурганы ол-дур, а туттурбаны та чеже!

Арга-эзимиң хайгаракчы ажылдакчыларының ажылының шынарын шыңгырадыр үе келген. Тожу тайгазында 11 чыл иштинде чурттап келген улусту билбес боорга, арай чигзинчигдир. Геологтар аразында документилери чок база ийи кижи бар болган болгай. Ол түү деп үвел? Кижи кайгаар! Та кайыын келген кижилер үүве. Хайгаарал черинден суларгай кошкаан олар шагда-ла билип, ам ону ажыглай бергени ол-дур. Ынчангаш, кара туразында ажылап турары ол. Республиканың чамдык черлериче документ чок келири берге болгай, ол кижилер та кайы хоорайдан келген «аалчылар» үүве. Кошкак ажылывыстың түүнели бо-дур ийин. Ынчангаш ол төтчеглекчилерге черле шыңгыы хемчег онаар болза эки-дир. Өскелерге өөредиг, суртаал-даа болгай-ла.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ҮҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83 «Шыида»).

О. Байырның медеглээни: «1928 чылдан бээр нам шугумуна ажылдап келдим, частырыгларны кылып-даа турдум. Ам бууруму ниитилер өйүм келген, ону медереп-билип турарымны ТКК-ның болгаш ТК-ның каттышкан пленумунга чугаалап каайы».

Буян-Бадырги, Дондук болгаш өске-даа чамдык феодалдар удуртур черлерни эрлеп алгаш, шаанда улус дарлап чораан байдалын катап эгидип алырын кызыдып турганын демдеглээр херек. Олар араттарга кайдыг-даа дуза чедирбээн, оларның материалдыг болгаш культурлуг байдалын сегидер дугайында бичии-даа кыспаан, сагыш човаайн турган болгай деп, О. Байыр чугаалаан.

Шагдыр-Сурунуң чугаалаанын болза: «Барыын-Хемчикке чазактың төлээн боор ажылдап турган, кожуунуң төлээлекчизи шору арбын малдыг болганын эскерип кааш ону кожуунга ажылдатпайн барган бис. Ол бистиң улуг частырыывыс болган».

Оваалар өрттедиринге, хамаатыларын эргелерин казыырынга киржип, аная берген эргени соора ажыглап турганын Чунчук-оол чугаалаан.

«Ортумак хокшул-хөренгилиг, шымбай амыдыралдыг кижилерни ядыларга дескилеп-тирер дээш оларга 700 акшэ чедир үндүрүгүн онаан турганы бис. Бистиң чуртувус үлетқрлүг сайзырааңгай эвес турбуже, бистер бараанларны алдын үүргайларынче, хоорайларынче колдады чорудуп, а көдээ чөрдерже эвээшти чорудуп турган бис» деп, Сат Лопсан чугаалаан.

ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Дажы биле ТАР Биче Хурал Президиумунуң инструктору Хемчик-оол өске делегаттардан ылгалдыг чүве чугаалааннар. Чүрмит-Дажы хуу ажыл-агайны тоовастан, ону кагган чорук бистин эң улуг частырыгларывыстың бирээзи дээн. Бир эвес ону эзин-чазан албас болзувусса, удуртукчулар боор чораан хереэвис-даа чок. Барыын үзелдиг удуртуга бодунуң частырыгларын арат-чоидан чажырып, оспаксырап турду, бис оларга дөмейлежи бээривиске кайын боор деп медеглээш, мынча деп чугаалаан: «Бодумнуң бууруумну бүрүүбиле миннип, кылган частырыымны массалар мурнунга чажырбайн турар мен. Моонбиле чергелештир феодализмге удур демиселди чорударының эргежок чугулазын, моон соңгаар-даа үк демиселди шинтирлиг чорударын онзалап демдеглээр бодаан ийик мен. Моон аңгыда намның атаалдарын чогуур деккелче бедидер херек».

Хемчик-оол кончуг тода болгаш чаныш-сыныш чок негеделиг саналды берген: «Маная тургускан айтырыгларга удурланыр-даа, чигзинер-даа чүве менде чок. Национал революцияга киришкен феодалдарны моон соңгаар канчаар көөрүл деп айтырыгны пленумга чүге салдың диже, ооң үжүрүн улам тодаратса үүл деп бодаанын ол чүве. Хемчик-оол оппортунизмни катап өскүдер төлээде ол айтырыгны салып турар кижи-дир дээр болза, ол окта шын эвес. Частырыглар дээш кым буруулугул деп айтырыгны нам болгаш реванэ хуралдарынга эпти-ле салыр болгу чүве-дир. Лопсан тура, ол частырыгларны нам, чазакка онзар херек диди. Хавакчап база-ла ынча диди. Ындыг харылар мени кайгатты. Чүвениң үжүру билдинмес боорга айтырыг салдым».

ТАР феодализмни узуткаш, антиимпериалистиг, антифеодаллыг чададан чаа хөвирлиг буржуаз-демократтыг республика чадазынче шилчип турар өйде, шак ындыг саналоналдарның базажызын эскербес аргажок. Чүвенин алыс утказы үүдел диже, бирээде, санал бергеннер чурттуң келир үеде-ги хөгжүлдезин коллективтиг база хууда ажыл-агый аргаларын дүүштүрүп турган, чедип алыын болган турганында, ийнде, изигленнр далаш хөөнер-оле соңгалыг таны-биле хөгжүзе дээр үзелдиг кижилерниң аразында принципиалдыг чөрүлдээ тыптып келгениде, ол чөрүлдээ сөөлүнде барын «барыннар» болгаш «чөннер» деп адаткан ийи агымның эгезин салган.

1931—1933 чылларда ТАРН хүрээлениңге кедергей чөөн үзелдиглериң үүлгеткен үүлдерин С. Тока 1933 чылдың апрель 27-де КИКК-ның Чөөн чүк секретариадынга мынчаар тайылбырлап бижээн: «АРН ТК КИКК-ның Чөөн чүк секретариадының айтыышкыннарын (АРН-ның VIII съездизинин түннелдериниң дугайында 1930 чылдың март 25-те хүлээп алган шинтпир, АРН секретары эш Шагдыржаптың илеткелиниң талазы-биле 1931 чылдың май 21-деги резолюция, 1932 чылдың ийиги чартыынга чедир Коминтерниң төлээлери эштер Райтер, Богданов, Метц, Амагаев болгаш өскелериндаа айтыышкыннарын барымдаалыг удуртулга болдургаш, экономика база политика талазы-биле утланыышкынны чуртта феодалдыг харылзааларны узуткаарынче, байларны кызыгаарлаар, экономикадан кызын үндүрериниче, араттың кадыг чазаан быжыглаарынче, колхозтарны, күрүжылагайларны тургузарынче утлаңдыр чорудуп, күрүнеин социал нүүрүн капиталистиг эвес, а социалистиг хөгжүлдениң оруу-биле бар чыдар арат республика деп тодаргайлап турду.

Эштер Чүрмит-Дажы, Танчай болгаш өскелерни-даа дамчыштыр КИКК-ның аас-биле берген айтыышкыннарын барымдаалааш, АРН 1932 чылдың ийиги чартыындан бээр национал революцияның экономика болгаш политика талазы-биле айтырыгларыга кылган частырыгларын эдип эгелээн.

1. ССРЭ-ге чорудуп турган ажылдың арганарын болгаш хевирлерин олчаан ажыглап, «колхоз садыын» тургузуп, «бүгү бараанларны нормалап», эзт, тараа белеткеп дужаар дугайты кадыг онаалдаларны берип, өске-даа үүлдерни хоолгалап турган чүве...

2. Чогуур материал-техниктиг баштайгы белеткелди кылып албайн, үндүрүг чингелдерин, эң эки черлерни болгаш одарларны колхозка кирбээн нам болгаш реванэ кежигүннеринге берип, 1933 чылдың төнчүзүнге чедир колхозтажмышкынны 80 хуу чедирип алыр дээш кызыдып турган.

Бистин намывыс колхозка кирерин күзевес хуу ажылдыг араттарны кызып, калбак коллективизастаашкынны кедергей далаш чорудуп, ЧАЭ-лерни колдады тургузуп, бөдүүн бүдүрүлге каттыжышкыннарын, ылаңгыя мал ажылының эштежилгелерин тургузар дугайында ленинчи кооператив планын ылап хажытканы мун.

3. Амгы үеде мал ажылын бүгү талалыг хөгжүдериниң эрге-ажыынга дүүштүр колхозтажмышкынны үндезини-биле эдип, бөдүүн бүдүрүлге каттыгаар база-ла «контр» дээш тудуп аппаргаш, хөреңгизин үзе хавырган.

Бистиң аалывыска ол үеден эгелээш, кижилерниң аргыжары ховартаан, сактырга-ла, кандыг-бир хамчыктан үскен мал фермалары-ла, үүге дээрге-ле «контрлар» оолдары. Чүгле ындахаая иштики ямыдан орай дүнелерде хынап кээр чораан. Ачамның кижи азыраан ийи дуңмазы, бир хазы шуут келбестер. Бир эвес нам кежигүннери бистиң аалывыска кээп аргышканда, ооң ыңай кежигүнге арттырбас дээр чораан. Улуг угбам ынчан Кызыл хоорайга дааранып турган. Угбам чанынга чайлааш, нүүзүн Кызылдың каттышкан школазының үшкү класынга чартык ай өөрени бергеи мен.

Класым башкызы Орланмай башкы мени бодунче инмеп алгаш, ном, кыдыраажын тудуп алгаш, кудумчуга барын таныжып ал дээш бижик тудусту. Херекселим алгаш, коридорга үнүп келгеш номчуурумга, Коммуна сени бо школага өөренирин чөпшээревес чүве-дир, ам чоруй бар дээн болду. Ам канчаар угбаларым бажынче чоруй барган мен. Каш-ла хонуп чоруй, чүүк машиназынга олуруп алгаш. Чадаанамче чанып келдим. Аалымны амгы Чадаана хоорайдан ийи километр черде көөрүп каан, ийи өгнү ачамның чаавазы Долаажап эзлеп олур. Сонгу ием, кайда боор, шагда-ла Кызыл-Чыраада төөрдериниче аалын эзн каапкаш, арлы берген болду.

Өөреникээрим-не кончуг Бажын-Алаакка школамга келгеш, чаңгыс классчыларым соңгазындан бакылап кылаштап тур мен. Мэзн кордалым өөрени бер дээри чадавас деп бо-ла. Школа директору маннап чедип келгеш, чүге шаптыктап тур сен дээш чорудупкан.

Алды харлыымда, авам боваш чок болган, оон улаштыр ийи сонгу иемнин чидиг карактарынга шондурган мен. Хедер тенек дузаар, кежээ кижи кээргээр. Кандыг кончуг салым боор деп улус чок черге шаамга кинр ыглап алыр мен. Ол чылын Ада-чурттуң ыдыктыг дайынының үезин, ыңгыы негелделиг үе турган. Ол чылын фронтуже бистиң эки турачыларны үдээнин Кызылга көрүп турган, мээн ачам бо шеригбиле ыдыктыг дайынче аттанып-кан болза, деп бодап турганымны утпаан мен. Ачам ынчан кончуг аныяк 41-ле харлыг турган.

Таптыг-ла октябрьның 13-те Чадаананың Коош-Дыт-та даай-авам аалынга олурумда, эртен эрте арбаным даргазы Сарылгар Дүдеп-Доржу хөренги хавырып чедип келген: «Ат салыр кижи чок, оглуң-даа болза, эккел» — дээш арбаным даргазы ушкаргаш аалымга эккээрге Хөндергей чурттуг Куулар Самбуу баштаан кижи бажы кизирт. Малды санады. Он ийи харлыг багай оол корга, корга адым салдым. Аарчиик эт-херексел, идик-хеп дээш чүүү-даа арттырбадылар. Мен чүгле күжүр авамның беш харлыымдала дерипп каан мөңгүн эзер-чүгенин өгден бир кижи алгаш үндүрерге, тут-тунуп чадааш, өг дөрүнче баргаш ыглапкан мен. Оодала авам чораан болза деп бо-ла.

Мерген угаанныг кижилер черле чүвениң шынын чугаалаар, сумум даргазы Куулар Орус Донгуй-оолович чедип келгеш дилей аарак чугаалады: «Мен бо сумуда ийи чыл болдум, чоп кончуг төлептиг кижи болчук алызы баргаш чүвениң актыг шыны тыпты бээр чадавас, бо өскүс чаш амытаннарны моон соңгаар ыысвайн өөреткен болза эки-дир, эштер! Ангызы ядыы кижиниң холу-биле азырап каан малы-дыр, таарыштыр арттырып бээрин сүмелеп тур мен эштер!» Чамдык хөренгинин хавыртканы өрегелерге бир инек, беш өшкү арттырып берип турган болза, бис ийи алышкыга дөрт саар инек, чээрби беш шээр малды арттырып бердилер. Ол да мыңдыг даңзыны 1932 чылдың август 4-те тургускан турган: 1. Шагдыржан — АРН ТК-ның чингине секретары, 1899 чылда төрүттүнген, 1923 чылдан бээр нам кежигүну, эртем-билиги бот-өөредилгебиле чедип алган, хөлечик. 2. Тока — АРН ТК-ның кежигүну, 1901 чылда төрүттүнген, ВКП(б) болгаш 1929 чылдан бээр ТАРН кежигүну, хөлечик, 1929 чылда КУТВ дооскан. 3. Баир — АРН ТК-ның секретары, 1904 чылда төрүттүнген, 1922 чылдан бээр нам кежигүну, ортумак бай, Кызылда 3 ай хуусаалыг нам школазынга өөренип турган. 4. Сандыр — АРН ТК-ның даргазы, 1895 чылда төрүттүнген, 1922 чылдан бээр нам кежигүну, ортумак бай, боду өөренген. 5. Чүрмит-Дажы — ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы, 1894 чылда төрүттүнген, 1922 чылдан бээр нам кежигүну, хүрээге өөренип чораан. 6. Чүлүм — ТАР-ның Биче-Хурал Президиумунуң Даргазы, 1924 чылдан бээр нам кежигүну, ядыы арат, ийиги чада школазының бирги класын дооскан. 7. Булчүн — мал болгаш чер ажылының сайыды, 1903 чылда төрүттүнген, 1923 чылдан бээр нам кежигүну, хам кижи оглу, хүрээге өөренип чораан. 8. Серен — дивизион командири, 1903 чылда төрүттүнген, 1929 чылдан бээр нам кежигүну, ядыы арат, 1929 чылда Тверьниң аттыг шериг школазын дооскан. 9. Танчай — ТАР-ның курулач даргазы, 1894 чылда төрүттүнген, 1921 чылдан бээр нам кежигүну, мөөрен чораан, боду өөренген. 10. Камова — Колхозтөптүң даргазы, 1908 чылда төрүттүнген, 1929 чылдан бээр нам кежигүну, КУТВ-ка өөренип чораан. 11. Шагдыр-Сурун — ТАР-ның профэвиделлер чөвүлелиниң даргазы, 1929 чылдан бээр нам кежигүну, КУТВ дооскан.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

ЧУРУКТАРДА: 1928 чыл. (Солагай талазындан) Оюн Танчай — Даштыкы херектер камызының сайыды. Куулар Дондук — ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол — ТАР Биче-Хурал Президиумунуң Даргазы.

1923 чылдан 1929 чылга чедир ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы турган Куулар Дондуктуң өөнүн чанында турары.

Чуруктарны **Ондар ОХЕМЧИК** Куруе архивинден хоолгалап тырттырган.

ТҮҢНЕЛИН ДЫҢНАЗА

Солун арыннарынга көстүп келгилээн 30-40 болгаш 50 чылдарның эгезинде Тызага болган репрессиялардың дугайында бижиттинген үүлдери-биле номчуп танышкан мен.

Мээн ачам Монгуш Содунам Байындыевич 1943 чылдың апрель 26-да Чадаананың Шанчыг ховузунга тараа тарып турда, «контр» дээш тудуп аппарган. Мен ынчан он ийи харлыг мен. Мээн ачамның ызыгуурунда кандыг-даа карыы феодал, хам-ламаның чыды чок адазы Байынды Даа кожуунунуң чызаа хөлечиги, иеин Чадаана Ооруу чурттуг, ядыы дарган Намчалдактын уруу — Чадамаа.

Кажан ачамны тудуп хоругдааңда Чадаананың сумуже чада школазының директору шугум чыскаалы кылгаш: «Бистиң ядыы араттарның арыг ханныг ажы-төлдериниң аразында чоннуң бүтпес идегеттери «контрларның» ажы-төлү бар-дыр. Шак ол идегеттериң ажы-төлү бо шактан эгелээш, бистиң чырык, чаагай школавыстап чайлап бээрин болгаш бо кижилер моон соңгаар бээр кажан-даа ис баспазын дыңнадып тур» деп саазында капсырылга бижиин номчаан. Бисти чыскаалдың мурнунче үш базым марштаткаш эргилдир командылааш: Монгуш Коммуна, Монгуш Биче-оол Монгуш Ожукпан, Монгуш Чыртамчык деп дараалаштыр таныштырган, дазылгалардан идик-хевивисти үүктеткеш, Бажың-Алаак суурнуң адаанче марштадып балырыпкан.

Бистиң директорувус чүгле школаже хая көрүнмезивисти сагындырган. Бистин соовуста арткан шугум чыскаалында өөрүвүс, биске хараадаар хамаанчок, «Коонтр!» «Коонтр!», «Коонтр!» деп чаңгыландыр үдеп кааннар. Бора-Чыраага бадып олурувуста, оруувус уткуштур ачам сугбиле кыжын-чайын кожа чоруур чаңгыс арбан Сарыглар Опай ирей чедип келгеш, аъдындан дүшкеш чудукка сандайлаидыр олуруп алгаш, бисти доктаадып олурткулааш: «Чаа оолдарым, багай адаларынарны алгаш бардылар. ам канчаар кызып, чон-биле тутчуп амыдыраар апаардыр силер» деп, ыырган-ачаныс биске элээн хөй эки чагыг сөзүн берди.

Аалымга кээримге, багай өскүс дуңмам Чудур биле соңгу ием Хеймерек артып калган, кызы күнчуу Сат Долаажап болду. Долаажаптың өөнүн эзэн ачамның кады төрээн улут хазы Санчы Мидинди ийи чыл буруугаар база-ла «контр» дээш тудуп аппаргаш, хөреңгизин үзе хавырган.

Бистиң аалывыска ол үеден эгелээш, кижилерниң аргыжары ховартаан, сактырга-ла, кандыг-бир хамчыктан үскен мал фермалары-ла, үүге дээрге-ле «контрлар» оолдары. Чүгле ындахаая иштики ямыдан орай дүнелерде хынап кээр чораан. Ачамның кижи азыраан ийи дуңмазы, бир хазы шуут келбестер. Бир эвес нам кежигүннери бистиң аалывыска кээп аргышканда, ооң ыңай кежигүнге арттырбас дээр чораан. Улуг угбам ынчан Кызыл хоорайга дааранып турган. Угбам чанынга чайлааш, нүүзүн Кызылдың каттышкан школазының үшкү класынга чартык ай өөрени бергеи мен.

Класым башкызы Орланмай башкы мени бодунче инмеп алгаш, ном, кыдыраажын тудуп алгаш, кудумчуга барын таныжып ал дээш бижик тудусту. Херекселим алгаш, коридорга үнүп келгеш номчуурумга, Коммуна сени бо школага өөренирин чөпшээревес чүве-дир, ам чоруй бар дээн болду. Ам канчаар угбаларым бажынче чоруй барган мен. Каш-ла хонуп чоруй, чүүк машиназынга олуруп алгаш. Чадаанамче чанып келдим. Аалымны амгы Чадаана хоорайдан ийи километр черде көөрүп каан, ийи өгнү ачамның чаавазы Долаажап эзлеп олур. Сонгу ием, кайда боор, шагда-ла Кызыл-Чыраада төөрдериниче аалын эзн каапкаш, арлы берген болду.

Өөреникээрим-не кончуг Бажын-Алаакка школамга келгеш, чаңгыс классчыларым соңгазындан бакылап кылаштап тур мен. Мэзн кордалым өөрени бер дээри чадавас деп бо-ла. Школа директору маннап чедип келгеш, чүге шаптыктап тур сен дээш чорудупкан.

Алды харлыымда, авам боваш чок болган, оон улаштыр ийи сонгу иемнин чидиг карактарынга шондурган мен. Хедер тенек дузаар, кежээ кижи кээргээр. Кандыг кончуг салым боор деп улус чок черге шаамга кинр ыглап алыр мен. Ол чылын Ада-чурттуң ыдыктыг дайынының үезин, ыңгыы негелделиг үе турган. Ол чылын фронтуже бистиң эки турачыларны үдээнин Кызылга көрүп турган, мээн ачам бо шеригбиле ыдыктыг дайынче аттанып-кан болза, деп бодап турганымны утпаан мен. Ачам ынчан кончуг аныяк 41-ле харлыг турган.

Таптыг-ла октябрьның 13-те Чадаананың Коош-Дыт-та даай-авам аалынга олурумда, эртен эрте арбаным даргазы Сарылгар Дүдеп-Доржу хөренги хавырып чедип келген: «Ат салыр кижи чок, оглуң-даа болза, эккел» — дээш арбаным даргазы ушкаргаш аалымга эккээрге Хөндергей чурттуг Куулар Самбуу баштаан кижи бажы кизирт. Малды санады. Он ийи харлыг багай оол корга, корга адым салдым. Аарчиик эт-херексел, идик-хеп дээш чүүү-даа арттырбадылар. Мен чүгле күжүр авамның беш харлыымдала дерипп каан мөңгүн эзер-чүгенин өгден бир кижи алгаш үндүрерге, тут-тунуп чадааш, өг дөрүнче баргаш ыглапкан мен. Оодала авам чораан болза деп бо-ла.

Мерген угаанныг кижилер черле чүвениң шынын чугаалаар, сумум даргазы Куулар Орус Донгуй-оолович чедип келгеш дилей аарак чугаалады: «Мен бо сумуда ийи чыл болдум, чоп кончуг төлептиг кижи болчук алызы баргаш чүвениң актыг шыны тыпты бээр чадавас, бо өскүс чаш амытаннарны моон соңгаар ыысвайн өөреткен болза эки-дир, эштер! Ангызы ядыы кижиниң холу-биле азырап каан малы-дыр, таарыштыр арттырып бээрин сүмелеп тур мен эштер!» Чамдык хөренгинин хавыртканы өрегелерге бир инек, беш өшкү арттырып берип турган болза, бис ийи алышкыга дөрт саар инек, чээрби беш шээр малды арттырып бердилер. Ол дээрге өзек иодан-дыр. Төрел багы хары кижиден дора деп бурунгуларның чугаазы бар. Өстүрүп бээр хамаанчок ием төрелдери удаваанда мал-маганны чооглапкан. Кандыг-бир арга-биле өөредип каарының улуу, чүгле ыяш чүктээр, тараа соктаар чиик чалча кылдыр эдилеп чордулар.

Ажыы-биле чугаалаарга, класс-билиг кызыы болганымдан Улуг Ильичниң дылын билбезимге эн-не хомудап чоруур мен. Партияның XXII съездизи кижилерге чүдүүр чорукту үндезинин-биле буруу шапкан соонда, 1964 чылда ачамны агарткан документини холга алдым.

Ажык-чарлыг үени чеже чылзыр, амдыызында дириг фактылар-биле чугаалажыр аваар. Шак ол кижилерниң арын-нүүрүнден чалданыр орган ажыт кире бээрге, соонда каргаан ажыы чок боор деп бодалдыг мен.

Коммуна МОНГУШ.

Өңнүктерниң үнү

Бистиң улуг Төрээн чуртувуста хөй аймак чоннуң кайызын од дээр, оларның бирээзи — буряттар. Шаг-төөгүдеи бээр Байкал хөл чоогун чурттап келген ол чон кайгамчык чанчылдар, аас чогаалы болгаш культура-биле байлак. Ынчангаш оон сураглыг чогаалчыларның үнгени-даа чөп. Оларның чамдыктарының шулүктерин Моңгуш Кенин-Лопсаңның очулгазы-биле номчукчуларга бараалгаттывыс.

Галина Раднаева

ЧЕРИМ БИЛЕ ХИНИМ ТУДУШ АМЫТАН МЕН

Черим-биле хиним тудуш амытан мен.
Черим-чуртум кажанда-даа кагбас дээн мен.
Салым-чолум, чурттаан үем кандыг-даа бол,
Сарыналым, кударалым черде тудуш.
Келир өйнүң өнчүзүнге киирер үүжем
Хенче чаштан оскен черим менээ берген.
Ажыг-шүжүг ыызы үнле, чаштынмас мен,
Ада-чуртка ынакшылым улам дендээр.

Баир Дугаров

А Д Ы Ш

Ада-өгбе кызыл дустап чоруп тургаш,
Авыралдыг чагыын чагып арттырганнар.
Арай ыжык, хүнчүгештиг оргулаашка
Адыштары таңмаланып чыдып калган.
Адыштарда кезилгилээн тигин көөрге,
Ажай-буурул эрги төөгү хайныңы келир.
Шала көккүр дамырларының сомазындан
Шапкыы хемнер оруун изеп шуушкан дег-дир.
Хоочунарым хоюг, чылыг холдарындан
Ковурумнуг бурун черим шыдал кирген.
Адам-өгбем сөөгүн салган бурун чурттуң
Авыралын көрген болгаш чурттаксаар мен.

«ЫДЫКТАРЫМ»

Ном болгаш номчукчу

Сурагжаан тыва шүлүкчү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Молдурга Бүрүшкекович Салчактың эрткен чылын чырыкче үнген «Ыдыктарым» деп аттыг шүлүктер болгаш шүлүглелдериниң чыындызын улуг сонуургал-биле номчуп танышкаш, сагыш, сеткилим хайыкканын автор-биле үлешпес аргам чок болду.

Шүлүкчүнү тыва чугаалыг, тыва дылды ханы билир, тыва чугаа культуразынга негелдези бедик, сөзү ханы үткалыг, деннээшкиннери шыныг болгаш бүзүренчиг деп мактап болур. Шүлүк бижиирин ораллажып бодун шенеттинип, арга-сүме дилеп чоруур аныяктарга Молдурга Салчактың башкы, дагдыныкчы болуру-даа ылап-тыр, а шүлүк чогаалынга бедик мергежилдиг, «бажы кадып» сурагжаан, тыва шүлүк чогаалының «тугунун тудукчулары» Молдурга Бүрүшкековичиниң чеченмергенинге, уран-тывызыылга, сагынгыр-тывынгырыга адаарган-даа болур-дур деп бодалга келдим.

Ажыы-биле чугаалаарга, бо чоокта мындыг чечен, тыва чоннуң сөзү, дылы-биле бижиттинген, мындыг дескиндер тыва шүлүк чогаалы холумга таварышпаан ийин. Ынчангаш Молдурга Салчакты шүлүк чогаадырының база бир салым-чаланныы-дыр деп үнеледим, бүзүредим. Бисте бедик мергежилдиг, чеченмерген болгаш тывызык шүлүкчүлер-ле көвей. Оларның шүлүктерин бактаарын, ботботтарынга удурланыштырарын күзеведим, а Молдурганың бо чыындызында шүлүктери болгаш шүлүглелдери черле оңза, тывазыг, дылдомаа, сөс-тургузуу бир янзы, аялгазы шынзыг болгаш бүзүренчиг-дир.

Шүлүкчү төрүттүнгеш, өзүп-базып доруккан адаезы ышкаш Моңгун-Тайгазын ,оон бойдус-байлаанын чараш чаагайын ырлап-мактаары-биле чергелештир, чаш, школачы, хып дээн оттуг аныяк чылдарында амыдыралын, ынак авазының чассыыр ачазының, чаңгыс ада-чурттугларының болгаш үе-чергезиниң ол ышкаш хөнү карарган ежэзниглериниң эрткен база амгы-даа амыдыралын, ажыл-ижин шүлүктеп, чечен-мерген, чараш аяны-биле база хайыккан өжэзниниң оттуг кезээ-биле бузурады бижип, от-көс дег чидиг, шивегейлеп турар сөстери-биле көрүнчүктелдирылап бижээн-дир.

Авторнуң бо чыындызын орус улустуң улуг шүлүкчүзү А. С. Пушкинден, оон өлүм чок адын адап эгелээни черле таварылга эвес болур ужурлуг.

Улустарың угаан, чүрээн оттурупкан,
Узуп төтпес эртинени арттырып каан,
Чуден мерген шүлүкчүвүс Пушкинни
Чүс-чүс чылда кижи-төре алган артаң!

Чалбырааш дег чидиг, сайгылгаан дег чырык, өлүм билбес пушкинчи одуруглар. М. Салчактың чүрээн хензиг оолчугажында-ла ыяк кылдыр аспактап адыштапканыбиле, улуг гений Пушкинге бүзүреп ынакшаашы, оон изибиле базарын бодунга даңгыраглааш, орус шүлүкчүүнүң башкым-дагдыныкчым дээн чалбарааш, салдынмайн четтинип чоруурун илдең-дир.

Тываның эгээртинмес ажык-байлаа, эзрем дег малсүрүү, тыва шүлүкчүнүң чүрээ-биле тудуш-тур. Чоннуң оран-чуртунуң ол байлаан камгалаар, хумагалап өстүрер, чөп ажыглаар дээн патриотчу күзел авторнуң сагыш-сеткилинде сиңниккеш, оон бодун амыратпайн дүвүредип чоруурун, чыындының арын, одуруг санындан илдең-дир.

Арга-ыяш хыдыышкындан човуурун төп,
Аглаашкындан аң-мец чаштыр чер чок болган,
Болбаазырал шимээнинден диптер туржук,
Бодавыже кижи боду могавыткан.

Авторнуң шүлүктериниң херечилеп балыткан турарын ёзугаар алырга, шүлүкчүнүң Тывада чорбаан, барбаан чери чок, чолукшуп-мендилешпээн кижизи чок, эжиин ашпаан, эргинин артаваан, шайын ишпээн өө, чадыры-даа чок чыгыы-дыр. Менги башты Моңгун-Тайгазын, азы төрүттүнген Мугурун эвес, а дөө кайда-чүде Хемчик-Бажын, талыгырда Өдүгенин, ырлыг-шоорлуг Самагалдайны... оон туржук, кожалары найыралчы моол өңнүктерин, черле ынчаш делегейни дескиндир, октаргайны одурту «чүве арттырбайн» шуптузун ажып, төөгүп тоолдаан, кайгамчык чараш чурумалдарны шүлүктээш, номчукчуларга сүй белек кылдыр бараалгаткан-дыр. Оозун бодаарга, ёзулуг чечен энциклопедист ылап ышкаш!

Шүлүкчүнүң бодунуң чыындызында ТАР болгаш Совет Тыва үезинде аңгы демиселя кандыг турганын, революстуг болгаш социалистиг хоойлуларны кымнар, канчаар хажыдып, «эргекке ораптар хире» кем-буруу үүлгетпээн, сүттен аккыр, өзээнден өттүр арыг, ак сеткилдиг мурнакчы кижилерни, үжүк караа танывас, чүгле улуг эргээн мөлдүк-калдык базып чоруур бижик билбес, кээргенчиг бүдүүлүк араттарны «даштыкы империализмнин шивишкини», «контр», «улустун дайзыны» деп карарты нүүлдээш, кара-бажыңнап, амы-тынынга чедип, араатанзыг дерзин үүлгедиглерни ис чок черге кыпсып калбартканнарның чамдыктарының-даа бол, атсывын чите адап, бачыт үүлгедикчилерни чырыче үндүр сөөртүп эккелгеш, эчизинге чедир дидим сойгалаанын авторнуң маадырлыг эрес базымы деп санап турар мен.

Ол бүгүнү автор «Улуг, биче баштыңчылар, «Чашпаалаашкын», «Сталин чуруу», «Тоолайлыг хереэ», «Школачы контр», «Облигация, Кыр хайнак», «Төрээн акым сөөлгү чыгаа», «Бүрбүшүлүү», «Төөгүнүң кичээндирии» деп эгелерде чүве арттырбайн чырыды бижээн шүлүкчүнүң шынчы сөстеридир!

Революстуг болгаш социалистиг хоойлуларны кара туразында хажыдып, туралаанна талазынче, бодунуң карьерисчи күзелинге таржыр резиналаштыр шөе-хере тыртып, каржы, черлик репрессияны үндезин чок черге Тывага хоолгалап эккелгеш, калбартып ханылатканының өзек-чулазы Кижиге чүдүүр халаптыг айыылды эргелеп чүктеп чораан бачыттыг «Баштыңчыларны», чашпаачы «дарга-бошка, начальниктерни» болгаш «начальникчигештерни», оларның араатанзыг өвүр-хевирин төтыртып сойгалааш, шак мындыг бачыттыг халап, ханыг өлүрүкчү үүлгедиг Советтер чуртунга кажан-даа катаптавазын деп чонну кыйгырбышаан турар.

Ынчан билип кээримде-ле,
Сталинден өске ат, тук,
Чон, чурт, ыры, шын,
хүн безин
Чок дег — аңаа чүдүүр
ийик.

Сталинге бургангагылаштыр тейлеп, чүдүүр чажыг чажар хайлыг, согур суртаал, Саян ажып, Тывага кээп хоолгалаттынып «делгерээштин», «Башкы», «Баштыңчы» деп халдавырлыг бужар хамчыын Тыва «Баштыңчы» Токага чыпшырган, хоочураткан.

Кижиге чүдүүр черлик ёзу Тывага калбаргаш, он, чүс актыг амы-тынның бажында суг эвес, а кара хан кутканын шүлүкчүнүн бо болгаш өске-даа одуругларын херечилеп, чонну кичээндирип турар.

Билириңер ырны шупту
Бирден бир чок ырлаар
салер:
«...Чечектелип хөгжүп ор
бис,
Четтирдивис, башкым
Тока!..»

* * *

«Башкы Сталин сурукчузу»,
«Партияның ыткан оглу»,
«Арат-чоннуң айбычызы...»
Алгатпаан-на сөстери чок!

Шүлүкчү Салчак Молдурганың бо чыындызын кичээнгейлиг номчааш, эрткен үеним каргыштыг болуушкунарының ужу-кыдыын көрген, дыңнаан болгаш, бистиң өске чогаалчыларывыс, шүлүкчүлеривис репрессия дугайын база шак мынчаар сойгалап, чырыдып бижээн болза дээн күзелим хайныгып келир-дир!

Артем БОРБАК-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

АПРЕЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Булактар». 9.30 Чыл үелери. Апрель. 10.30 «Бурда Моден» сүмелеп тур. 11.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.30 «Фламинго— аас-кежиңкужу». Уран-чечен телефильм. 13.00 Политиктиг диалогтар. 13.30 Н. Н. Семенов академиктин эртем болгаш хөй-ниитичи ажылчорудулгазының дугайында барымдаалыг телефильм. 14.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Рачинскинин ырлары». (Грузия). 15.00 Россияның суверенитеди. 16.00 Сергей Березининиң ырылары. 16.10 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикториназы. 16.25 Л. Луков режиссерниң фильмнери. «Улуг амыдырал». Уран-чечен телефильм. 1-ги кезээ.18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Улуг амыдырал». Уран-чечен фильм. 2-ги кезээ. 20.15 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телескоп. 22.00 «Моррисвиль шивээзиниң сунезини». (Чехословакия). 23.30 Концерт. 00.20 «Бистиң буруңгу Кремливис». Барымдаалыг телефильм. 00.30—01.05 ВЛКСМ-ниң XXI съездизиниң хүн демдеглели.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 Эвилеллешкен республикалар кинопублицистиказы. Телефильм. «Бистин хаалгаларывыс мурнунда». 9.10 «Бирги Бастилия». Уран-чечен фильм. 10.20 Орус чугаа. 10.50 Коллаж. 10.55 Видеоканал. «Совет Россия». 13.10 Улусчу аялгалар. 13.25 Эвилеллешкен республикалар студиларының фильмнери. «Согаберее — дезивит...» (Грузия). 14.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Днепр» —«Динамо» (Киев). 16.35 «Найыралдың меридианнары». Польша ырының II бүгү-эвилел фестивалы. 17.10 Л. Кристи режиссерниң фильмнери. «Бистиң амыдыралывыс дугайында бичии рассказтар». 18.00 Музыкалыг канал. 20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 «Ye». 21.30 Бадминтон. Европа чемпионалы. 22.00 «Пи» демдек адаа-биле. 00.15 «Чаривна» ырыхөгжүм ансамблының концерти. 00.35 «Пи» демдек адаа-биле». 01.35 Дүнеки сеанс. «Сактыышкыннар дыныалып тур...» Киноконцерт. 02.25—03.50 «Оон романының маадырлары». Уран-чечен фильм.

КИНО

АПРЕЛЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дежа вю» 9.30, 12.00, 16.30, 19.00, «Бажың кырының соңгазында коргунчуг үүвү» (урулларга фильм) 14.30 шактарда. Видеозал: Мегелеттирген кижи» 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 41 сылдысчыташ 9.30, 12.30, «Далай рассказтары» 10.40, 14.00, «Кэрролл-стритте бажың» 15.40, 17.40, 19.40 шактарда. Видеозал: Мультчыныды 11.00, «Аладдинниң илбилдг дени» 12.40, «Куда альбомунда фотография» 14.00, 18.40, «Самрад» 16.00, 20.40 шактарда .

«КАА-ХЕМ»: «Мээң ынак Раджам» 16.40, Дашталган сагыш-сеткил» 12.40, 14.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Меге даңгырак» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

АФГАНЧЫГА ЧАГАА

Интернационалчы хүлээлгезин күүсеткен тыва эрес-эжер дайынчы оолдарның дугайында чоннуң сагыш човаашкынарынга үнүм кадып, оларның келир үедеги чырыкылыг чурталга дээш ажыл-хөрээнге бодум хуумда дараазында шүлүүмнү бараалгаттым.

Ада-ие чассыг оглу шериг баргаш,
Аны-дуңма кожа чоннуң дилээ-биле,
Арыг ханын төгеринден чалданмайн,
Афган черже даңгыраглыг аттанышкан.
Дүне, хүндүс черден, дээрден улай-улай
Душманнарның чазый огу сыгыржы бээр,
Тура дүшпес, эрес-дидим совет солдат
Тулчуушкунга хораза-даа, тиилеп үнер.
Ыдык улуг хүлээлеге эжер эрлер
Талыгырда артып калган төрээн чуртун,
Ынаа кыстың шырай-арыын сактып келгеш,
Дадай дивес, дидим үүрээ хей-аът кирер.
Амы-тынын афган чонга бараалгаткаш,
Аалче келбээн тыва чонум оолдарыга
Арат чоннуң маадыры дээш тураскаалдан
Алдаржыдып, адын сиилбип, мөңгежидээл.
Интернационалчы хүлээлгезин күүсеткеш,
Ие черже чанып келген оолдарга
Күдүк базып, черге чедир мөгейгештиң
Күзелдери чолуксун дээш ёзулаар бис.
Ажыл-ишке, өөредилгээ, каяа-даа бол,
Алдар-адың баксыратпа, афганчы оол,
Корум-чурум үреп чоруур эшке-өөрге
Коргунчуг бол, узун оруун төөгүн чор.

Ыдыктыг хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткен афган дайынчыларга чону чоргаарланып, интернационалчы найырал дээш амы-тынын харам чокка берген совет оолдарга чер болганында тураскаалдарны, музейлерни, сактыышкын-альбомнарны мөңгези-биле арттырып турар. Бис тыва оолдарывыска мөңге алдар кылдыр тураскаал тургузарынга күжүвүстү харамнанмаалыңар. Олар бистиң ат-алдарывыс, төөгүвүс бооп артып каарын утпаалыңар.

Мерген МОНГУШ.
Политехниктиг институттуң студентизи.

САЙЗАНАК

Чалым-Хая баарында
Салбак чаштыг бичии уруг
Чаактары кыза берген
Сайзанактап ойнап олур.
Дээрдиве бедип ушкан
Дээлдиген куш талыгырда
Демги кысты чаптаан
ышкаш,
Дескинип харап турду.
Сайзанактаан чараш кысты
Сайда хонган сайгадак куш
Сайтыладыр ырлавышаан.
Чаптап көрүп орган дег-дир.

Сайлык САГААН.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Дедир чугаа — төөредир.
Дерзии кижи — үүлгедир.
Далай суундан,
Дашка арага айыылдыг.
Дайын-чаадан,
Тайбың иш кедилиг.
Көжээден —
Төөгү өөренир,
Көрүлдеден —
Хөгжүлде сайзыраар.
Үлегерден
Үүле херек бүдүүгүр.
Чүген чокта,
Аът мундунмас,
Чүскүк чокта
Ине өтпес.

Мартна КУУЛАР.

ОРУККА

Новелла

...Канчанташ-ла оруккe көрүптеримге, Балгазын уундан кара-хүрең «Жигули» халдып ор. Чолаачызы аныяк хереэжен кижи. Өске пассажир-даа чок. Чоокшулап келгеш, чазык-чаагай хүлүмзүрбүшаан, холун көдүре каапкаш, эрте халытты. Танывадым. Богда! Машина чээрби базым хире баргаш доктаай берди. Хүрең тоннуг, шилгедек сыныг хереэжен үнүп келгеш, хол булгайдыр. Мени-даа кый деп турганзыг. Өске кижи кыйгырып тур боор дээш демги эрлерже-даа көөр мен. Мени деп турары ылап. Чоокшулай бээримге, бир-ле черге көргеним арын-шырай.

Мендилежип тура, оон чиңге салааларын дынзыды тудупканымны эскерип кагдым.

— Кызыл баарыңар ол бе?—деп чиге көрүп айтыра-дыр.

— Ийе. Автобузувус үредип чоруур хире. Кылып тур — дидим.

— Мээң-биле чоруптуңар. Балгазын чордум — деп бо.

— Четтирдим, сумкам ала тыртып алыйн, думнам — дээш далажы бердим.

— Думнам деп чүнерил? Шагда мени «сарыым» деп чораанынарны уттупкан ыш, каш-тыр силер аа? «Четтирдим» дээринер элек-ле ыйнаан. Чүгле чаасканнарынарны алыр эвес мен бе.

«Чүү деп мындыг элдептиг урутта таваржы бердим. Чогум уруг-даа эвес, кадайкыс-ла-дыр» деп боданмышаан, автобусче углаптым. Кыйбың - сыйбың кысчыгаш-даа эвес, мөзүлүү-ле ылаптыг хире...» кылдыр бодавышаан турумда, кожа олутта эжим Эжер-оол: «Кызыл баар машина-дыр бе? Мени база ап алган болза» — деп чорда-ла: «Орукта алыр улустуг кижи-дир, чаңгыс кижи алыр мен дидир» — дей каптым. Соңгу олуттуң эжиниң тудазын тудуп чыдырымда, «Боже олуруптуңар» — дээш кожалаштыр олуртуп алды. Машина шимчеш дээр орта, «Катя! Сен ышкажыл сен!» — дей каапкаш, оон ыңай үнүм үнмейн барды.

— Ыяды бээр арнынарны көөр, ыыттай бээр үнүңнери дыңнаар боор мен деп бодап чораан мен — дээш Катяның шырайы кударгай апарып, демги хөглүг хүлүмзүрүү чиде берди. Оң үш чыл бурунгаар Кызылдың педагогика институдунга кады өөренип, таныжып турганым Катяны ам-на танып каап, ыяткынымдан дер-бузум шаанайны берди. Катя мээң бергедежи бергенимни эскерип каапты ышкаш:

— Улустуг-ла силер ыйнаан?

Эштиг-коштуумну, эмгежок ажы-төлдүүмнү шыныбиле өөрүдүм.

— Баштайгы ынакшылым чүгле сен болуп артып калдың. Мени ийи чыл мурнай доозуп алгаш, чоруй бардың. Сээң соонда кандыг-даа оолга чүрээм чагдатпадым. Хоржок болган. Чалаттынган салымым ыңдыг турду ыйнаан. Чаасканн чурттап артып калдым. Доозуп чорут турунда анаа-ла эвес апартач турганымны билип турээримдээ, чүге-ле ийик, сеңээ чугаалап шыдаваан мен. Ол киживис ам 13-түг-ле болгай. Оглунну көрүксээр болзуңза, көргүзүп болур мен. Сечи дозээни хөлчок. Сурас төл өнедиин адазын дозээр дижир ышкажыгай. Дүрүм ёзугаар сээң бадылгалыг кадайың турбаанымда, сурастаанын ол-ла ыйнаан — дептерге, көөр, баар чер дилээн ышкаш, ийи идиим бажынче пыгаагаш, тырткан эт, дыраан сиир дег олур мен. Дер-бус чодар харык кайда боор.

— Кылаң кара бажым дүгүн көр даан, хыраа дүжүпкен. Кырып орарым ол ыйнаан— дээрге, улам чыырлы бергензиг болдум.

Бажынче кылчаш кылдыр көөрүмге, шынап-ла, кастыктары ак дүктерлиг...

Аравыста чугаа элээн хөнүй берди. Институдун орайтап-даа бол доскаш, ийи чыл хире школага башкылааш, ам бодунуң өөренип чораан институдунда башкылап турарын, 5 класста өөренип турар чаптанчыг чаңгыс оглундан өске, аңаа ам кымныңдаа херек чогун төө каал чор.

Кызылда оглум барынга өөрүүмзе-даа, мени оон «ачай» дивезин бодапкаш, хереэжен кижиниң мурнунга кайы хире буруулуумну боданып пат-ла чор мен...

Чалыы назынны сиилеп, бодал, оваарымча чок чурттап эртип болбазын, ынакшылды ханызы-биле үнелээрин, ону хүндүткелдин-биле көөрүн, ынакшаанынга човаланныг, хилинчектиг апаар болушкуннарны кажан-даа, каяа-даа таварыштырып бол. бас дээрзин миниип, бодумга көдергей аар болгаш чованчыг байдалга таварышсымзаадаа, хеп-хевертен оолдуг апарганым чүден-даа артык өөрүшкү бооп, сеткил-сагыжым хайныктырып чораан. Кызыл чоокшулаан.

Бистиң эрлеринин сеткилиивис кадыг-дыр. Хереэжен өнүүмнүн үзи, чымчак, чаагай сеткилин эчизинге чедир үнелеп билбес чогенчиг чораанымны билиндим.

— Байлак-оолду колдуунда авам, ачам суг азырап өстүрүп каан. Ал-боттарын база азырап кааш, ажы-төлүн база азыражыр, кижинин ада-иезин дег ачы-буянныг кижилер кайын турар — дидир. Ол-даа чоп. Найысылалдың сайгылгаанны чайыннап көстүп келди. Катя машиназын шала оожумнатпышаан, чавыс, чиңге үн-биле сырыналдыр ырлай берди...

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң оңза байдалдар талазы-биле комиссиязының шиитпирин ёзугаар бо чылдың март 30-ден эгелеп республиканың девискээринге бок артыы, тараа шөлдериниде саваң база оруктар, бугалар чоогунуң сигенин өрттедирин хораан.

Өрт айыылы улгадып турар үеде арга-арыг иштинче баарда, арга-ыяш ажыл-агый черлериниден болгаш лесничестволардан тускай чөпшээрелди алыр.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Тываның көдээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырынга дараазында мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээн сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур:

10 класс доосканнарны «Ветеринария», «Көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрериниң технологиязы болгаш организациязы», 8 класс доосканнарны тускай эртеминиң талазы-биле «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниде бухгалтер учёду».

8,10 класс доосканнарны бот-өөредилге салбырынга дараазында тускай эртемнерни чедип алыры-биле хүлээп алыр: «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агыйны механизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду».

8 класс доосканнар өөренип мирерин күзээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: орус дыл (диктант), математика (аас-биле), 10 класс доосканнар «Ветеринария», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агый продуктуларының бүдүрүлгезиниң технологиязы болгаш организациязы» тускай эртемни чедип алырын күзээннерге литературага (чогаадыг), химия (аас-биле).

10 класс доосканнар «Көдээ ажыл-агыйның механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду» мергежилди чедип алыр дээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: литературага (чогаадыг), математикага(аас-биле).

Билдириишкинге кожар үүлдер:

1. Эртеминиң дугайында документ (боду-биле).
2. Совхозтан өөредип чоруткан бижик.
3. Эмчи шынзылгазы, № 086 майык ёзугаар.
4. Характеристика.

5. Чурттап турар черинден шынзылга.
6. Ажылдап турар черинден шынзылга.
7. Күш-ажыл дептериндеи ушта бижидилге.
8. 6 фото-чурук, 3-4 хемчээлдиг.

Хүндүскү салбырга киреринин билдириишкиннерин 1990 чылдың май 1-ден июль 15-не чедир, бот-өөредилге салбырынга март 15-тен декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга киреринин экзаменнери 1990 чылдың июль 15-тен июль 30-ге чедир, бот-өөредилге салбырынга май 15-тен май 17-ге чедир, июнь 12-ден июнь 14-ке чедир, сентябрь 17-ден сентябрь 19-ка чедир, октябрь 23-тен 25-ке чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга хүлээп алганының дугайында 1990 чылдың август 1-ден 5-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга хүлээп алган дугайында «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёдунга» хүлээп алганын сентябрь 27-ден 29-ка чедир, «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехния» салбырынга киргениниң дугайын 1990 чылдың декабрь 25-тен 30-ге чедир билип алыр.

Адреси: 667001, Кызыл, Дружба 2 а, Телефоннары: 3-25-53, 3-25-70.

ЧАСКЫ АЯН-ШИНЧИ

Ондар Охемчиктиң фотоэтюдтары.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 401. ТС—00296.

Индекс 54241